

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

освітній ступінь – магістр

На тему: **«Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві,
кінець XVIII – перша половина XIX ст.»**

Виконав: студент 2-го року навчання,
Спеціальності
032 Історія та археологія
освітньо-наукової програми «Історія»
Хмельовський Олег Олександрович

Науковий керівник: Бетлій О.В.,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Гнатюк О.Є.,
доктор габілітований, професор

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 2020 р.

Київ - 2020

Декларація
академічної доброчесності
студента/ студентки НаУКМА

Я Хмельовський Олег Олександрович,
студент 2 року навчання факультету гуманітарних наук,
спеціальність 032 Історія та археологія,
адреса електронної пошти ol.khmelovskyi@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений/ ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/ згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

10.06.2020

Хмельовський О.О.

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: "Штетл на периферіях імперії: влада і суспільство у Бердичеві, кінець XVIII – перша половина XIX ст. "

Автор: студент(ка) 2-го р.н. освітнього ступеня – магістр, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія»

Науковий керівник: ___ Бетлій О.В. _____

Захищена: " ___ " _____ 2019 р.

Короткий зміст роботи:

У магістерській роботі досліджено історію Бердичева протягом кінця XVIII - першої половини XIX ст. Наукова розвідка дозволить нам проаналізувати трансформацію влади і суспільства у містечку після переходу Бердичева зі складу Речі Посполитої в Російську імперію і до 1846 року, коли містечку було надано статус міста. Також кваліфікаційна робота дозволить з'ясувати чому Бердичів називався штетлом і яку роль в його розвитку відігравали магнати Радзивілли і єврейська громада.

ЗМІСТ

ВСТУП	2
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1 Історіографічний огляд.....	10
1.2. Методологічна база і теоретичні рамки дослідження	15
РОЗДІЛ II. ПРОСТОРОВІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЛАДИ У БЕРДИЧЕВІ: ОБРАЗ МІСТЕЧКА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	20
2.1 Візуалізація влади у міському просторі Бердичева	20
2.2 Освоєння міського простору Бердичева Російською імперією	36
РОЗДІЛ III. МІСЬКІ РЕЖИМИ, АБО ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДИ У БЕРДИЧЕВІ	46
3.1 Між короною і скіпетром: організація влади у Бердичеві.....	46
3.2 Російська імперія у пошуках оптимальної форми взаємодії із штетлом	62
РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ МІСТЕЧКА, АБО ПРИВЛАСНЕННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ	79
4.1 Описуючи містечко, або релігія, професія та етнічність	79
4.2 Повсякденні практики як форма привласнення простору	88
ВИСНОВКИ.....	99
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	104
ДОДАТКИ.....	117

ВСТУП

Наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 pp.) в Східній Європі виникла буферна зона, яка протягом наступних декількох десятиліть стала об'єктом вивчення, інтеграції та підкорення Російською імперією. Цей процес освоєння пограниччя мав визначену послідовність і хронологічну протяжність, а його ключовим завданням стало включення у імперську систему господарства і влади єврейських торгових містечок. Катерина II намагалася сформувати систему, яка б дозволяла використовувати економічний потенціал цих населених пунктів на користь імперії, але згодом, зневірившись у такій експлуатації, Російська імперія вже за правління Миколи I взяла курс на їх підкорення.

Незважаючи на те, що для штетлу (від їдиш – «маленьке містечко») цей період став важливим трансформаційним викликом, в якому традиційний уклад повсякденного життя, внутрішнього простору і позиції влади зазнали радикальних змін, більшість дослідників не звертала увагу на його історію. Більше того, в історіографічній традиції стало «нормою» штучно екстраполювати наукову оцінку і характеристику штетлу із наступних періодів історії, коли він був занедбаний і загниваючий, на період початку століття і не помічати, що єврейські поселення по-різному пережили етап інтеграції в імперію. З одного боку, єврейські міста та містечка скористалися можливістю перетворитися на нові культурні, економічні та політичні центри Південно-Західного краю, а з іншого – не витримували темпів економічного розвитку і до кінця століття втрачали свою ідентичність і колишню вагу в регіоні. Одним із містечок Правобережної України, що досягли успіху у першій половині XIX ст., був Бердичів, який тривалий час зберігав свою домодерну структуру влади і на відміну від «*русских городов*», які ставали інструментами імперської влади, являв собою «державу в державі» з власною системою (не)формальної взаємодії місцевих еліт і своїми особливостями репрезентації влади у міському просторі та повсякденних практиках.

Дослідження влади і суспільства у Бердичеві кінця XVIII – першої половини XIX ст. дозволить нам зрозуміти, яким чином змінювалося містечко у період переходу зі складу Речі Посполитої до Російської імперії, а також продемонструвати, що штетл цього періоду був сприятливим середовищем для співпраці власників містечка і єврейської громади.

Метою наукової розвідки є дослідження влади і суспільства Бердичева наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Згідно із поставленою метою **завданнями** дослідження є:

- охарактеризувати наявну історіографію та теоретико-методологічні засади дослідження;
- проаналізувати особливості вибудовування образу влади у планово-просторовій структурі містечка;
- продемонструвати, як змінилася організація влади у Бердичеві після поділів Речі Посполитої;
- стратифікувати бердичівське суспільство і з'ясувати, яким чином привласнювався містечковий простір.

Об'єктом дослідження є містечко Бердичів кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Предметом дослідження є влада і суспільство Бердичева, взаємовідносини між якими ми реконструємо на основі опрацьованих джерел і літератури.

Методологія наукової розвідки знаходиться на перехресті міської, політичної та соціальної історії, вона включає загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, методи критичного та перекресного аналізу джерел, кліометричний та просопографічний методи.

Теоретичні рамки дослідження передбачають застосування понятійно-категоріального апарату, відповідно до якого ми визначасмо Бердичів як штетл. Таке визначання поселення не є випадковим і пояснює, наскільки тісно Бердичів був пов'язаний із польським минулим та іудейо-християнським теперішнім. Разом з тим воно породжує і певні дискусії, адже на зламі

ранньомодерного та нового часу назва штетлу (або «штоту» (з їдиш – «місто») для євреїв це були категорії одного порядку) ніде окрім їдишської традиції не зустрічалася. У польських та російських джерелах використовували терміни «местечко» або «miasteczko». Попри це, така бюрократична практика не означала, що духовний, соціальний і економічний провід у цих поселеннях не належав євреям. Як стверджує Йоханан Петровський-Штерн, визначення поселення як «местечка» чиновниками здійснювалося, в першу чергу, з огляду на декілька факторів: ролі торгівлі в його економіці, місця євреїв у ній та дозволу цій громаді торгувати алкоголем. З цієї точки зору, статус того чи іншого поселення як «местечка» прямопропорційно залежав від ролі єврейської громади у ньому. Тому визначення містечка як штетлу, і в цьому ми погоджуємося із Петровським-Штерном, не полягало у тому, скільки насправді мешкало євреїв у ньому та наскільки їх було більше у Бердичеві в порівнянні з християнами, а залежало від співвідношення економічно активних євреїв і неєвреїв із того ж стану.¹ В цьому контексті, Бердичів для нас був таким штетлом, єврейським містечком у власності магнатів Радзивіллів, що географічно розташовувався у Російській імперії, а духовний, економічний і соціальний провід у ньому належав єврейській громаді.

З цієї точки зору, таке місцеве суспільство є не лише найбільш вдалим середовищем для дослідження влади, але і його «першочерговим центром»². Тому для вивчення політичної та соціальної історії містечка передбачено використання міждисциплінарного інструментарію. Так, для дослідження процесу вибудовування образу влади у міському просторі, передбачено використання концепції сприйняття міста Анрі Лефевра і методології

¹ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка / Пер. з англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана – Київ, 2019. – С. 20.

² *Ледяев В.* Социология власти: исследование Флойда Хантера// Социологический журнал. - 2002. - № 1. – С. 96-114.

дослідження репрезентації влади Віри Савенко; для з'ясування особливостей функціонування влади у Бердичеві після поділів Речі Посполитої застосуватиметься методологія міських режимів; а визначення особливостей технологій привласнення містечкового простору у повсякденних практиках робитиметься в контексті теорії влади Мішеля Фуко. Детальніший аналіз методології запропоновано у розділі 1.

Хронологічні рамки охоплюють період кінця XVIII – першої половини XIX ст., який став для містечка «золотою добою»; часом, коли Бердичів досяг свого найбільшого розквіту. Нижня хронологічна межа – пов'язана з другим поділом Речі Посполитої 1793 р. і включенням Бердичева до складу Російської імперії. Верхня хронологічна межа – 1846 р. – обумовлена наданням містечку статусу повітового міста і його перепідпорядкування з Волинської губернії в Київську, що визначало початок нового періоду в його історії.

Стан наукового дослідження проблеми. В українській історіографії відсутні як комплексні дослідження історії Бердичева кінця XVIII – першої половини XIX ст., так і вузько зорієнтовані наукові розвідки, присвячені вивченню політичної та соціальної історії містечка. Варто лише згадати наукові розвідки Володимира Єршова та Оксани Марченко, які опосередковано звернули увагу на те, як Бердичів репрезентували у мемуаристиці першої половини XIX ст.³, та на те, коли і як була введена у містечку поліція⁴.

³ *Єршов В.* Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. – Житомир: Полісся, 2008.

⁴ *Марченко О.* Поліцейське управління в Бердичеві у першій половині XIX ст. // «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Бердичів, 2016. – С. 185-192.

Головним чином наш дослідницький фокус визначили дослідження таких зарубіжних істориків, як Девід Хунберт⁵, Моше Росман⁶, Адам Теллер⁷ та україно-американського дослідника – Йоханана Петровського-Штерна⁸. Вони першими підняли питання функціонування влади у єврейських містечках зламу ранньомодерного та нового часу. Їхні дослідження звернули увагу наукового середовища на штетл як на середовище, яке ефективно функціонувало в період відсутності централізованої влади як з боку польської корони, так і російського скіпетру. Вони відкрили нам єврейське містечко як складну мережу іудейсько-християнських зв'язків. Окремі їхні висновки щодо явища штетлу у Південно-Західному краю кінця XVIII – першої половини XIX ст. ми застосовуватимемо і до Бердичева. Детальніший аналіз історіографії наведено у 1 розділі.

Джерельна база. До основного комплексу джерел, на підставі яких виконано це дослідження, належать матеріали 15 фондів із Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), Центрального державного історичного архіву (ЦДІАК), Державного архіву Київської області (ДАКО) та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Також окремі з опрацьованих нами матеріалів зберігаються у Варшавському архіві Радзивіллів Центрального архіву давніх актів (м. Варшава) та Національній бібліотеці Ізраїля (м. Ієрусалим).

За фондоутворювачем використані нами архівні матеріали можна виділити у такі групи:

⁵ *Hundert D.* The Jews in a Polish Private Town: The Case of Opatow in the Eighteenth Century. - Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991.

⁶ *Rosman M.* Żydzi pańscy: Stosunki magnacko - żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku/ M. J. Rosman ; przekł. W. Tyszka. - Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2005

⁷ *Teller A.* Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania: The Jews on the Radziwiłł Estates. – Stanford: Stanford University Press, 2016.

⁸ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка/ Пер. з англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана – Київ: Критика, 2019.

1. Документи інституцій системи міської влади Бердичева з фондів: «Міський магістрат м. Бердичева Київської губернії» (ЦДІАК, Ф-941); «Бердичівська міська дума» (ДАЖО, Ф-694); «Бердичівська міська управа» (ДАЖО, Ф-689), «Бердичівська слідча комісія щодо будівництва Успенської церкви» (ДАЖО, Ф-681), «Бердичівська міська поліція» (ДАЖО, Ф-627); «Бердичівський міський магістрат» (ДАЖО, Ф-606), «Бердичівський міський землемір» (ДАЖО, Ф-605); «Бердичівський повітовий суд» (ДАЖО, Ф-601).

2. Матеріали, що належать до особистих архівів магнатів Радзивілів із архіву Радзивілів Центрального архіву давніх актів (AGAD, Nabytki Oddz. III, nr 735) та 257 фонду Центрального історичного архіву м. Києва.

3. Документи, що належать органам влади вищого губернського рівня із 442 фонду («Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства») та 486 фонду («Київська палата цивільного суду») Центрального історичного архіву м. Києва.

Архівні матеріали відіграють важливу роль у дослідженні системи влади містечка Бердичева (1793-1844) та організації її внутрішнього простору. Так, перша група документів, що належить до інституцій системи міської влади Бердичева, дозволяє нам відтворити механізми формальної взаємодії містечка із власниками міста – магнатами Радзивіллами та губернською владою. Окрім цього, серед виявлених документів слід виокремити «прошення» єврейської громади та їх повірених, які дозволяють реконструювати форми комунікації містян із владою. Друга група матеріалів, які представлені, в основному, особистим листуванням, зверненнями магнатів Радзивілів, а саме князя Матеуша, Миколая та Олександра, є важливим фрагментом історії їх особистих стосунків із російським дворянством, польською шляхтою та самими євреями. Натомість документи, що містяться у 442 та 486 фондах Центрального історичного архіву м. Києва, розкривають особливості губернської політики щодо бердичівського штетлу та процесу освоєння нових територій, що перейшли до Російської імперії після 1793 року.

Також важливими з точки зору реконструкції образу містечка Бердичева в першій половині XIX ст. є мемуари російських мандрівників та урядовців (Андрія Глаголева⁹, Миколи Мамаєва¹⁰, Олександра Мещарського¹¹), польських шляхтичів та інтелектуалів (Міхала Чайковського¹², Францишека Ковальського¹³, Олександра Єловіцького¹⁴), а також іноземців (Оноре де Бальзака¹⁵, Крістофа-Дітріха фон Роммеля¹⁶). Его-свідчення цих свідків історії відкривають нам «Волинський Ієрусалим» з точки зору їхнього власного індивідуального досвіду, тому на сторінках їхніх рукописів бердичівський штетл постає як суперечливий, оскаржуваний простір співіснування різних культурних іншостей.

Серед опублікованих писемних джерел варто також виділити статистичні описи Бердичева, що подані у дослідженнях Івана Фундукулея¹⁷, Андрія Субботіна¹⁸, Олександра Цедербаумана¹⁹ та Ігнація Шипера²⁰. Незважаючи на те, що їхні соціо-релігійні нариси стосуються другої половини XIX ст., вони розкривають окремі аспекти економічного,

⁹ Глаголев А. Записки русского путешественника, с 1823 по 1827 год. – Санкт-Петербург : В тип. Имп. рос. акад., 1837.

¹⁰ Мамаев Н. Исторический вестник// Историко-литературный журнал. Том LXXXVI, – СПб. 1901. – С. 444-446; Мамаев Н. Исторический вестник// Историко-литературный журнал. Том LXXXV, – СПб. 1901. – С. 797-812.

¹¹ Кн. В. П. Мещерского очерки нынешней общественной жизни в России. На Юго-Запад России 1869-й год. – С.-Петербург, 1870.

¹² Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) // Киевская старина, № 1. - 1891. - С. 50-55; 463-475

¹³ Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок / Пер. П. Белоуса // Волинь-Житомирщина: Історико-філолог. зб. з регіон. проб.– № 13.– Житомир, 2005.– С. 162–176.

¹⁴ Jełowicki A. Moje wspomnienia. – Instytut wydawniczy: Pał, 1970. – 161-173 s.

¹⁵ Balzak. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, 1931.

¹⁶ Роммель К.Д. фон. Спогади про моє життя та мій час. – Харків: Майдан, 2001.

¹⁷ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / изд. Иваном Фундуклеем. – Санкт-Петербург : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852.

¹⁸ Субботин А. Общая записка по еврейскому вопросу. – СПб., 1905.

¹⁹ Цедербаун А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций / Перевод с идиш Л.Когана. – Варшава, 1870.

²⁰ Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937.

соціального і релігійного життя містечка середини XIX ст. Так, у «Черте еврейской оседлости» відомий російський економіст Субботін окреслив загальну картину економічного життя євреїв Західного краю і зацентрував увагу на недоліках єврейського побуту, Фундукулей в «Статистическом описании Киевской губернии» здійснив ширший зріз соціо-релігійного життя бердичівлян, а Шипер дослідив особливості професійної спеціалізації бердичівських євреїв і їхню роль в регіональній системі економічних зв'язків. На основі бердичівських архівів та свідчень місцевих жителів Цедербауман в своїй розвідці «Бердичевские тайны: характеристика местной еврейской общины, как пример еврейской традиции» описав Бердичів як центр Західного краю, що почав занепадати.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел і літератури та додатків. Перший розділ присвячено огляду історіографії та теоретико-методологічних підходів дослідження; другий розділ описує процес вибудовування образу влади у планово-просторовій структурі Бердичева; третя частина роботи розкриває, як змінилася організація влади у містечку після поділів Речі Посполитої; про те, яким чином можна стратифікувати бердичівське суспільство і як правласнювався простір у містечку йдеться у четвертому розділі.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Історіографічний огляд

Дослідження окремих кейсів штетлівської історії в останній декаді XVIII – першій половині XIX ст. довгий час залишалося на маргінесі історичної науки. І попри те, що протягом останніх десятиліть як в українській, так і в зарубіжній історіографії з'явився певний інтерес до дослідження імперського урбанізму²¹, ступінь розробленості проблематики функціонування влади у просторі єврейських торгових поселень все ще залишається досить фрагментарним і методологічно скупим. Більшість спроб реконструкції історії міст та містечок Південно-Західного краю стосуються другої половини XIX – початку XX ст., а окремі приклади штетлівської історії краю залишалися поза увагою українського дослідника.

В українській історіографії мало хто з істориків звертав увагу на питання дослідження єврейських містечок окресленого періоду. Це стосується і вивчення історії Бердичева, темі якого в науковому обігу було присвячено лише декілька краєзнавчих розвідок таких істориків як Анатолій Горобчук²², Микола Костиця²³, Броніслав Марковський²⁴, Оксана

²¹ Так, хорошим прикладом застосування методології Urban Studies на українському матеріалі є дослідження Сергія Біленького «Imperial Urbanism in the Borderlands. Kyiv, 1800-1905» (2018). У своїй монографії український дослідник, використовуючи різні теми, починаючи від міського планування і закінчуючи проблематикою міських еліт, реконструював міські зміни, що відбулися у Києві протягом довгого XIX ст. Окрім цього слід відмітити дослідження Бориса Куцмана «Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому XIX ст.» (2019), в якому історик поєднав аспекти міської історії з тодішніми сприйманням Бродів і визначив збіги і відмінності в цьому аспекті. Також неможливо оминати увагою дослідження Володимира Кравченко (Харьков/ Харків: столиця Пограничья. – Х., 2010), в якому український дослідник проаналізував пограничний характер Харкова на фоні урбанізаційних процесів XIX ст.

²² Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). – Житомир, ПП «Рута», 2012.

Маркевич²⁵ та Володимир Єршов²⁶. Їхня реконструкція штетлу являє собою фрагментарне відтворення зовнішнього портрету містечка із акцентуванням уваги на таких аспектах модерної історії містечка як його топоніміка, роль ярмаркової торгівлі у розвитку Бердичева і його політична історія. Ці дослідження не підіймали питань процесу трансформації влади у містечку, але натомість заклали якісний ґрунт для подальшого вивчення історії Бердичева, адже базувалися на широкому колі архівних джерел, статистичних даних, етнографічних розвідках, епістолярії та еґо-свідченнях.

Натомість в зарубіжній історіографії за останні роки з'явилися дослідження, які заслуговують на увагу. Так, серед цього переліку вирізняються монографії таких істориків, як Девід Хунберт²⁷, Моше Росман²⁸, Адам Теллер²⁹ і Йоханан Петровський-Штерн³⁰, які не лише теоретично переосмислюють роль штетлу в Східній Європі, але й розкривають особливості функціонування влади і її природи у єврейських містечках.

Так, у своєму дослідженні «Штетл: золота доба єврейського містечка» Петровський-Штерн описує проєкт єврейського містечка як природне явище

²³ Бердичів: історико- краєзнавчий нарис/ М. Ю. Костриця, Ф. Б. Пашківський. – Житомир: М.А.К., 2000.

²⁴ *Марковський Б.* Бердичівська земля з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Іст.-краєзн. нарис / За ред. М.Ю. Костриці. – Бердичів, 1999.

²⁵ *Маркевич О.* Поліцейське управління в Бердичеві у першій половині ХІХ ст.// Науковий збірник «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, – Бердичів, 2016. – С. 185-192.

²⁶ *Єршов В.* Волинський простір у мемуаристичній літературі Правобережжя // Волинь-Житомирщина. Вип. 17. – Житомир, 2012.

²⁷ *Hundert D.* The Jews in a Polish Private Town: The Case of Opatow in the Eighteenth Century. – Johns Hopkins University Press, 1991.

²⁸ *Rosman M.* Żydzi pańscy: Stosunki magnacko - żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku / M. J. Rosman ; przekł. W. Tyszka. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2005

²⁹ *Teller A.* Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania: The Jews on the Radziwiłł Estates. – Stanford: Stanford University Press, 2016.

³⁰ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка/ Пер. з англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана. – Київ: Критика, 2019.

сільського населення регіону, що відіграло обслуговуючу роль у системі економічних зв'язків модерної Росії. Історик визначає штетл кінця XVIII – першої половини XIX ст. як «приватне місто, яке юридично було власністю польських магнатів, географічно перебувало у Російській імперії, але соціальний, економічний і духовний провід у ньому належав євреям»³¹. Дослідження зосереджується на культурно-антропологічному аналізі внутрішнього простору штетлу. У своїй монографії автор акцентує увагу не на мейнстрімних темах політичного, економічного життя штетлу на периферії імперії, а на досі малодосліджених сюжетах штетлівської історії: житті контрабандиста, історії єврейських корчмарів, торговців колоніальними товарами, членів слов'янських банд. Його компаративний аналіз штетлівської історії «золотої доби» репрезентує владу у містечку як своєрідний культурний код, результат єврейського способу життя більшості жителів штетлу. І, незважаючи на те, що Петровський-Штерн не ставив собі за мету дослідження влади у таких містечках, його наукова розвідка важлива з точки зору її соціології. Бердичів у його монографії вирізняється з-поміж інших єврейських містечок Південно-Західного краю. Базуючись на широкому колі архівних джерел, дослідник розкриває важливі аспекти соціальної взаємодії власників містечка з торговельною елітою та російською адміністрацією. Попри це, його висновки все ще залишаються не повними. Так, наприклад, Петровський-Штерн пише, що поліція була створена в Бердичеві у кінці 1846 року, але при цьому суперечить власним супровідним джерелам і не враховує, що вона була введена спеціальним указом ще на початку XIX ст.³²

Детальніше взаємодію польських євреїв з магнатами розкриває ізраїльський історик Моше Росман. У своєму дослідженні «Панські євреї:

³¹ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка. – С. 37.

³² Там само. – С. 236.

магнатсько-єврейські відносини в Речі Посполитій у XVIII ст.» дослідник розкриває причини і закономірності співпраці між цими двома групами³³. Він намагається продемонструвати, як євреї сприяли процвітанню магнатів і які вигоди від цього отримували. Особливе місце у його дослідженні посідають міські сюжети взаємодії цих соціальних груп, у яких єврейсько-магнатська взаємодія була найбільш помітна і ефективна. Моше Росман розкриває мотивацію та логіку прийняття рішень власників цих поселень щодо євреїв і організації діяльності їх громади. Він розглядає владу як ранньомодерний приклад «прийняття рішень» і тим самим створює ґрунт для розуміння природи союзу «єврей/власник містечка». Проте, незважаючи на те, що Моше Росман детально описує систему важелів заохочення та протидій Синявських та Чарторийських щодо євреїв, його увагу обходять випадки, коли магнат не міг виконувати свої домовленості або не захищав євреїв.

Дослідження радзивіллівських латифундій у Східній Білорусі представив у своїй монографії Адам Теллер³⁴. Автор, як і його ізраїльський колега, пояснює зростання ролі євреїв у містах не через природні причини і міграцію, а як ціленаправлену політику магнатів. Окрім цього він детально розглядає покровительську політику магнатів і переваги життя євреїв у містах. Теллер слідом за вкоріненою в історіографії точкою зору про більш сприятливий статус євреїв у приватновласницьких містечках, ніж в коронних містах, стверджує, що в маленьких містечках євреї отримали практично повну монополію в сфері торгівлі, послуг і особливо у виготовленні та продажу алкогольних напоїв. Проте, на відміну від Моше Росмана, Теллер розглядає магнатів в сфері взаємодії із єврейською громадою під іншим кутом зору. Для нього адміністративний контроль із боку власників містечка

³³ *Rosman M. Żydzi pańscy: Stosunki magnacko - żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku.* – Warszawa, 2005.

³⁴ *Teller A. Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania: The Jews on the Radziwiłł Estates.* – Stanford, 2016.

сигналізував про прагнення інтеграції єврейських інститутів в адміністративну систему латифундій. Натомість, Моше Росман вважав цей процес свідченням того, що християнська влада прагнула послаблення єврейського самоврядування і його ліквідації. За спостереженням Теллера, євреї виконували не тільки покладені на них економічні функції, а й були представниками землевласника і його адміністрації. Вони інформували магната про його головних конкурентів, повідомляли про події в містечку. З цієї точки зору, дослідження Теллера представляє кардинально новий підхід у вивченні іудейсько-християнських відносин.

Важливу роль в розвитку історіографії щодо магнатсько-єврейських стосунків відіграє і монографія Девіда Хунберта «Євреї у польському приватному місті: кейс Опатова у XVIII ст.»³⁵. На основі широкого кола джерел дослідник одним із перших розглядає випадок такої взаємодії у польському приватному місті. На відміну від більшості істориків, він не підтримує ідею про те, що євреї були ізольовані від мешканців Опатова. Більше того, він стверджує, що євреї мали колективну ідентичність, пов'язану із місцем, де вони проживали. Також Хунберт є прихильником тієї думки, що магнатська політика щодо євреїв не є особистою політикою польських власників. Він вважає, що місцеві представники управління (як з боку власників, так і євреїв) мали важливе значення у прийнятті рішень на місцях. У своїй монографії автор демонструє динаміку змін режиму різних управителів Опатова, але вони, можливо, через брак джерел залишаються досить поверхневими і потребують глибшого пояснення.

Таким чином, такі дослідники, як Йоханан Петровський-Штерн, Моше Росман, Девід Хунберт та Адам Теллер ввели в науковий обіг новий образ штетлу, уже не як загниваючого єврейського поселення, а як польського

³⁵ *Hundert D. The Jews in a Polish Private Town: The Case of Opatow in the Eighteenth Century.* – Baltimore, 1991.

приватного міста, породженого протекціоністською торгівлею землевласників та розвиненою системою орендних договорів. На основі їхніх досліджень можна зробили декілька важливих висновків, які ми застосовуватимемо і до Бердичева. По-перше, кожен штетл мав власну траєкторію і динаміку розвитку, яка залежала від ефективності співпраці власників містечка із єврейською громадою. По-друге, вони виростили із польських приватних міст, тому були тісно пов'язані зі польською культурою. По-третє, штетл часто змінював свою лояльність, як у вимірі державному – між польською короною і російським скіпетром, так і локальному – власність у ньому переходила із рук в руки дрібних шляхтичів до більш заможних магнатів; від власників католиків до протестантів та православних; від регіональної аристократії до місцевих торгівельних еліт. Отже, штетл був не лише багатокультурним, але й динамічним середовищем.

1.2. Методологічна база і теоретичні рамки дослідження

Такі перетрубації зумовлювали специфічні умови побутування влади у штетлі та визначали особливості її сприйняття жителями. В історіографічній традиції дослідження влади асоціювалося, в першу чергу, із її політичним виміром і ототожнювалося із міським управлінням та її інституціями. Проте, зважаючи на специфіку історії єврейських містечок періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст., наше завдання виходить за межі такого підходу і передбачає дослідження процесу вибудовування влади у міському просторі, з'ясування особливостей функціонування влади у єврейському містечку та визначення специфіки використання владних технологій різними соціальними групами у повсякденному житті штетлу.

В цьому контексті, влада для нас означає «здатність одного соціального суб'єкта реалізувати свою волю, використовуючи різні ресурси і технології

(авторитет, силу, традиції, закони і т.д.)»,³⁶ і характеризується своєю здатністю розсіюватися у всі сфери штетлівського середовища.³⁷ Для того, щоб дослідити усі прояви цього явища у Бердичеві, на нашу думку, доцільно було б виділити умовні два рівні влади у єврейському містечку, де перший відповідає більш широкому визначенню влади як технології прийняття рішень у міському управлінні, а другий – доволі вузький і в основному репрезентований у вигляді використання технологій влади різними соціальними групами у повсякденному житті. Такий поділ не є випадковим, адже він дозволяє пояснити універсальність влади в міському середовищі і в цілому відповідає трактування цього явища Мішелем Фуко³⁸. Застосування цього підходу допомагає реконструювати містечко як середовище, в якому влада виступає відносно постійним і стабільним фактором соціальних відносин та обумовлює вибір конкретних моделей поведінки і прийняття рішень, як у міському управлінні, так і в повсякденному житті.

У другому розділі «Просторові репрезентації влади у містечку: образ Бердичева у першій половині ХІХ ст.» перебачено дослідження процесу вибудування влади у просторі торгового містечка у рамках підходу Віри Савенко, в якому російська дослідниця ієрархизувала маркери і символи влади у двох площинах організації міста – в горизонтальній (центр і периферія) та вертикальній (світ підземний, наземний і небесний). Відповідно до її підходу, місто являє собою освоєну територію, в якому окремі його елементи вказують на присутність і слід тої чи іншої форми влади у ньому. Так, з її точки зору, міські стіни, огорожі можуть свідчити про виділення, обмеження «своєї» території та іншування всього, що

³⁶ Современный философский словарь/ Под ред. В. Е. Кемерова. – М., 1996. – С. 77-80.

³⁷ Подорога В. Власть и познание (археологический поиск М. Фуко) // Власть: очерки современной политической философии Запада. - М., 1989. – С. 206-256.

³⁸ Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – Москва, 1996; Фуко М. Надзирать и наказывать. – Москва, 1999.

знаходиться за її межами; поява палацу і (або) храму (= «центру») символізує домінування політичної сили у місті, з якою вони пов'язуються; а виділення центру ровом, стіною, акрополем, цитаделлю, дає початок процесу ієрархізації природного простору³⁹. Натомість, завдяки підходу «репрезентації простору» Анрі Лефевра, крізь призму якого французький соціолог пропонував реконструювати місто на різних рівнях (з-зовні, тобто мандрівниками та іноземцями, для яких простір міста був новим середовищем; владою, яка сприймала місто в імперських конотаціях і репрезентувала це у вигляді міського планування; та із середини, власне, жителями міста)⁴⁰, ми можемо виділити символи і маркери влади у просторово-планувальній структурі містечка. Для зіставлення різних репрезентацій влади міського простору передбачено використання методу перехресного допиту джерел.

У третьому розділі «Міські режими, або особливості функціонування влади у містечку» буде апробовано підхід американської урбаністичної школи, яка визначає міський режим як систему формальних і неформальних механізмів, що дозволяє співпрацювати місцевій владі і муніципальній еліті через кордони або набір принципів, правил, норм і процедур прийняття рішень з метою досягнення конкретних результатів. Цей підхід інтерпретує міське управління як коаліцію, що складалася як з політичних, так і економічних акторів, які постійно вели переговори про врегулювання суперечностей і досягнення компромісу. Тому для вивчення цієї системи механізмів взаємодії використовувався просопографічний метод та політико-соціологічний інструментарій. В цьому контексті визначення міського середовища увага зосереджувалася на міській політиці як формі соціального контролю, себто на питанні, яке підкреслювала Кетрін Стоун: «як у

³⁹ Савенкова В. Дискурс влади в формуванні городского пространства: Дис. ... канд. культурологических наук : 24.00.01: Владивосток, 2003. – С. 38-39.

⁴⁰ Lefebvre H. The production of space. – Oxford, 1991.

середовищі обмеженої та розсіяної влади, актори взаємодіють разом для досягнення конкретного результату?»⁴¹.

Останній четвертий розділ «Соціальне картографування містечка, або містяни у боротьбі за владу» присвячується другому рівню інтерпретації влади у Бердичеві. Тут методологія передбачає застосування квантативного методу, завдяки якому буде зібрано цифрові дані про населення Бердичева і виведено їх середні величини для порівняння із населеннями інших міст. Окрім цього буде описано соціальне середовище штетлу, чим займалися його мешканці і яку релігію сповідували. Далі завдяки стратифікації населення відповідно до соціальних орієнтирів і статусності (з урахуванням багатства, віри, освіти, походження) його мешканців передбачається вивчення владних моделей поведінки на відкритому просторі конкурування різних культурних іншостей (на вулицях та площах) і специфічних інституціях, у яких ці моделі уже були прописані і продиктовані певними нормами (навчальні заклади, поліцейська управа, театр).

* * *

Проблематика влади і суспільства у середовищі єврейських містечок кінця XIX ст. – першої половини XIX ст. є малодослідженою темою як в українській, так і зарубіжній історіографії. Незважаючи на появу досліджень єврейські містечка XVIII – першої половини XIX ст., тема Бердичева все ще залишалася на периферії історичної думки і потребує детальнішого вивчення. Погляд на штетлівське середовище з перспективи трансформації влади і суспільства у ньому, дозволяє нам з'ясувати як функціонувало єврейське містечко в період, коли воно перейшло з-під влади польської корони під управління російського скіпетра.

⁴¹ Enduring Tensions in Urban Politics / Ed. D. Judd, P. Kantor. – New York.: Macmillan Publishing Company, 1992. – P. 53.

Методологічно-теоретичний інструментарій, розроблений на перехресті міської, політичної та соціальної історії, дозволяє нам розглянути позицію влади у містечку та особливості соціальної структури Бердичева. Використаний понятійно-категоріальний апарат відповідно такому підходу, пояснює мережу зв'язків у штетлівському середовищі і допомагає визначити, що собою являло поселення в долині річки Гнилоп'ять на зламі ранньомодерного та нового часу.

РОЗДІЛ II. ПРОСТОРОВІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЛАДИ У БЕРДИЧЕВІ: ОБРАЗ МІСТЕЧКА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

2.1 Візуалізація влади у міському просторі Бердичева

На зламі ранньомодерного та нового часу Бердичів був приватним містечком у власності литовських магнатів Радзивіллів, середовищем, яке поєднувало в собі елементи ярмаркового поселення і сільський характер його околиці. Воно розташовувалося на підвищенні відносно долини річки Гнилоп'ять (раніше – Велика п'ята) і після включення до складу Російської імперії знаходилося у місці перетину кордонів трьох губерній – Волинської, Київської та Подільської⁴². (Додаток 1) Відповідно до плану, складеного у 1831 році, до бердичівських земель входило 11,076 десятин землі⁴³, із яких 1,381 десятин були зайняті міськими будівлями, садами і городам, 1,714 лісом, який слугував для міських жителів вигоном, 260 десятин були під річкою, озером і болотом, а 7,718 десятин складала поміщицькі володіння із землями для обробки, луками, сінокосами, садибами, цегляними заводами тощо⁴⁴. Із цього простору лише 12,5 % території асоціювалося саме із міським середовищем.

Зважаючи на збережені описи у мемуарах, травелогах та звітах російських урядовців, Бердичів складалася із декількох районів – Старого

⁴² Внаслідок другого поділу Речі Посполитої у 1793 році бердичівські землі увійшли до новоствореного (замість ліквідованих польських воєводств) Ізяславського (Волинського) намісництва Російської імперії. Указом імперського уряду від 30 листопада 1796 року намісництва були ліквідовані і замість них у наступному стали губернії, а Бердичів став містечком Житомирського повіту Волинської губернії (*Горобчук А.* Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). – Житомир, 2012)

⁴³ 1 державна десятина = 1,09 га, звідси загальна територія була розмірами у 12,072 га (тобто 1207,2 км²) (Десятина // Романова Г. Я. С. Объяснительный словарь старинных русских мер. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2017. – С. 104-105.)

⁴⁴ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – С. 422.

міста, Нового міста, Загребелля і Качанівки⁴⁵. Окрім цього, виділялася «та сторона ріки», де жило менше євреїв, і окраїна Старого міста – Піски, де жили євреї-ремесники і місцева біднота. У Старому місті, заселеному переважно дрібними торговцями, ремісниками і релігійними діячами відчувався релігійно-хасидський вплив. Там знаходився клер (різновидність синагоги), Велика синагога, багато молитовних будинків, а також школи-хедери⁴⁶. У Новому місті жили переважно купці, промисловці та інтелігенція. Окрім Новоміської синагоги, тут знаходилися театр та цирк. На стику Старого і Нового міста, на гористому правому березі річки Гнилоп'ять, розташовувався район під назвою Качанівка. Містечковий простір з'єднували 5 головних вулиць (Житомирська, Білопільська, Махнівська, Бистрицька та Миколаївська), 6 менших вуличок, 60 провулків і 4 площі⁴⁷.

Як видно із плану містечка (Додаток 2), його засновники не передбачали, що поселення в майбутньому може стати важливим міським центром в регіоні, тому асиметрія його просторово-архітектурної форми була однією із найвидиміших характеристик. Центральну частину Бердичева частково заповнювали кам'яні будинки, а на головній вулиці, що з'єднувала Кармелітський монастир із старою дерев'яною церквою, знаходилися головні

⁴⁵ Про поділ Бердичева на окремі райони згадується не лише у записах поляків (Францішека Ковальського, Олександра Єловського), російських чиновників (Миколи Мамаєва) та мандрівників (Андрія Глаголева), але й євреїв (Олександра Цедербаумана). Найдетальніше описи цих районів перекочували у твори класиків єврейської літератури пізнішого періоду – Шолом Алейхема «Нова Касрилівка» і Мойхера-Сфоріма «Маленька людина» (*Krutikov M. Berdichev in Russian Jewish Literary Imagination: From Israel Aksenfeld to Friedrich Gorenstein// The Shtetl: Image and Reality. Papers of the Second Mendel Friedman International Conference on Yiddish. – Oxford: Legenda, 2000. – P. 91-114*)

⁴⁶ Хедер (буквально «кімната») – єврейська релігійна початкова школа (Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 11. – С. 50)

⁴⁷ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – С. 423.

контори, магазини, лавки із різними товарами. Натомість, за межами Старого та Нового міста, як стверджував Олександр Цедербауман⁴⁸:

...жуткое зрелище: узкие кривые тропы, ведущие в Пески, Качановку и т.п. Кажется, что город существовал здесь со дня сотворения мира. Почти всюду жалкие деревянные домишки, изредка двухэтажные, без всякого плана и симметрии. Очень много ветхих строений, которые тем не менее заселены. Деревянные мосты ведут на другую сторону реки, в т.н. Загребелье, где тоже преобладают беспорядочно разбросанные домишки⁴⁹.

Існуючий рівень соціально-економічного розвитку штетлу кінця XVIII ст. швидше досягав рівня протоміського утворення, тому домобудівна практика здійснювалася невеликими артеріями, короткими вуличками, які в повній мірі контролювалася їхніми власниками. Такий «середньовічний» характер освоєння простору забезпечував наступність домобудівних традицій і їхнє чітко етнічне забарвлення. Мандрівники, які відвідували в XIX ст. містечка Південно-Західного краю, безпосередньо пов'язували їхніх «єврейський» вигляд зі специфічним характером забудови⁵⁰.

В уявленні українців, які проживали в передмістях і навколишніх селах, штетл, як зазначає Алла Соколова, був єврейським містом, саме містом, а не єврейським селом, тобто штетл був для них «чужим» простором не тільки в національному, але і в соціальному аспекті. Навіть для прихожан християнських храмів, розташованих в межах штетлу, його простір залишався «чужим»⁵¹. Для порівняння простору містечка і його сільської

⁴⁸ Олександр Цедербауман був представником єврейського просвітництва. Найімовірніше він побував у Бердичеві вже після того, як він став містом у середині XIX ст.. Незважаючи на це, його описи цих районів Бердичева залишаються найповніших із тих, що залишилися до нашого часу і відповідають загальному враженню інших інтелектуалів, що побували у містечку у першій половині XIX ст., – Францишека Ковальського, Міхала Чайковського та Миколи Мамаєва.

⁴⁹ Цедербаун А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций. – С. 7.

⁵⁰ Соркіна І. Мясцзчкі Беларусі у канцы XVIII – першай палове XIX ст. – Вільня, 2010. – С. 315.

⁵¹ Соколова А. Традиционная архитектурная среда штетлов Подолии : XVIII - начало XX вв. : диссертация ... кандидата архитектуры : 18.00.01. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 62.

округи звернімося до уривків зі спогадів Міхала Чайковського⁵² та Олександра Єловіцького⁵³:

Бердичевские Пески были, как Gięta в Риме еврейским кварталом. Он находился в углу между Житомирской и Бродской улицей и был заслонен от людских очей каменными домами израильских богачей. Это были кучи деревянных домиков, теснившихся друг возле друга, перерезанные неправильными улочками в разных направлениях.

Однак не весь Бердичів був заповнений євреями; зі сторони Махнівки є пристойна частина міста, де стоїть декілька прекрасних будинків, в яких знаходяться виноробні магазини та красиві лавки з товарами.

Таким чином, містечко являло собою щось проміжне на мапі асоціацій містобудівників, філософів та мандрівників Східної Європи. На відміну від модерного Києва, на Бердичів не накладали формулу «святого міста».⁵⁴ Також він був далеким і від концепції ідеального польського міста.⁵⁵ Основу сприйняття містечка символізував дуалізм його соціо-культурного буття, який фактично відповідав специфіці співіснування у ньому двох різних мікроструктур: єврейської та християнської. Ці два світи не лише по-різному ідентифікувалися у просторі Бердичева, але й мали свої маркери/символи у його планово-архітектурній структурі.

Тривалий час ядром містечка були Кармелітський монастир і торгівельна площа, що являла собою зону продовгуватої форми – «Золоту вулицю», яка об'єднувала територію навколо монастиря і дерев'яної Успенської церкви. Це був найпрестижніший район, який у планово-

⁵² Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). – С. 474-475.

⁵³ *Jelowski A.* Moje wspomnienia. – S. 138.

⁵⁴ Детальніше про сприйняття Києва у першій половині XIX ст.: *Bilenky S.* Imperial Urbanism in The Borderlands. Kyiv, 1800-1905. - Toronto, 2017. – P. 19-75.

⁵⁵ Детальніше щодо уявлень поляків про ідеальне місто: *Stankiewicz-Lopeć M.* Miasto i cywilizacja w kontekście sporów modernizacyjnych w piśmiennictwie polskim lat 1800-1830. – Kraków, 2018.

просторовій структурі містечка відігравав ключову роль. Кармелітський монастир був домінантою на панорамі містечка, а торгівельна площа, з точки зору вибудовування ієрархії простору у системі координат «центр-периферія» – центральним місцем у містечку. Цей простір обмежувався щільною фасадною забудовою вулиць, що виходили на нього, а також виділявся кам'яним муром, що оточував територію монастиря, яка вміщувала Маріїнський костел, Михайлівську церкву (зруйнована у другій половині XVIII ст.) та господарські приміщення. Ці характеристики освоєності простору Бердичева сигналізували не лише про можливе владне підпорядкування його окремих елементів, але також і про порушення соціальної рівноваги у містечку, виділення у ньому «центральної людини» і відповідних їм центральних місць в структурі міста⁵⁶.

На початку XVIII ст. власниками містечка стали магнати Радзивілли, які поступово почали змінювати планово-просторову структуру Бердичева. На зміну попередньому плануванню містечка прийшло барокове⁵⁷ із домінуванням у ньому архітектурної тріади – Кармелітського монастиря, торгівельної площі та палацової резиденції. Така форма просторової організація містечка була притаманна для багатьох поселень Правобережної України, що знаходилися у приватній власності польських власників (Броди, Збараж, Жовква)⁵⁸. Проте, вибудовування образу влади у міському просторі цих містечок здійснювалося по-різному.

Конструювання образу зовнішнього сприйняття Бердичева, як репрезентанти влади магнатів Радзивіллів, формувалося завдяки різним

⁵⁶ Савенкова В. Дискурс влади в формуванні городского пространства. – С. 42.

⁵⁷ Основу цього переходу символізувало зміщення акцентів у плануванні міста із оборонної функції на палацово-паркову, яка відігравала репрезентативну роль в ідеологічній програмі міста магната (Лукомська З. Містобудування Західної України епохи бароко (сер. XVII ст. – кін. XVIII ст.): Дисертація ... доктора архітектури за спеціальністю: 18.00.01. – Національний університет “Львівська політехніка”, Міністерства освіти і науки України, Львів, 2018 р. – С.153)

⁵⁸ Там само. – С.154.

інструментам. Основними джерелами для цього ставали як об'єкти архітектури, до яких належали релігійні будівлі, палацові ансамблі, будівлі громадського призначення, об'єкти інфраструктури, так і їх окремі елементи – зашифровані символи на фасадах будівель, топоніміка міста та цілком видимі і очевидні маркери влади – герби та стяги. Як стверджувала Віра Савенко, декодування та ієрархізація подібних символів влади здійснювалися у горизонтальній (відносно їх розміщення у системі «центр-периферія») і у вертикальній площинах (світ небесний, земний і підземний) сприйняття містечка⁵⁹.

Роль вертикальної домінанти у бердичівському просторі, як і раніше, відігравав Кармелітський монастир. Він являв собою комплекс, збудований попередніми власниками містечка Тишкевичами ще у 1642 році, який включав «дольний» (підземний) Маріїнський костел, торгівельні склепи, крамниці, господарські будівлі, друкарню та, власне, мури фортеці. Кармелітський монастир контрастував на фоні міського пейзажу: (Додаток 3)

...ее купол возвышается над всем городом и далеко виден издали. Этот огромный костел с кляштором расположен при самом въезде в Бердичев со стороны Райгородка, на высокой горе, и имеет вид сильной крепости с бастионами и бойницами, потому что и в самом деле это была крепость, в которой, еще в конце XVIII века сидели барские конфедераты⁶⁰.

Зустрічаючи відвідувачів Бердичева, Кармелітський монастир своїм високим, спрямованим вгору силуетом, змушував людину ставитися до нього по-особливому – як до виняткового місця. Ця психологічна особливість з давнього часу диктувала масштаб і велич культової споруди. Як згадував Андрій Глаголев: «Не помню, где и когда один путешественник, восхищаясь местоположением подобного монастыря, сказал в избытке чувств: "вот где

⁵⁹ Савенкова В. Дискурс влади в формуванні городского пространства. – С. 39.

⁶⁰ Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). – С. 472.

прямо рай!" — "Да, отвечал ему со вздохом Босый Кармелит, для проходящего!»⁶¹.

Зведений у архітектурних формах бароко, костел Кармелітського монастиря у своїй об'ємно-просторовій композиції поєднував принципи побудови базилікального та хрещатого храму⁶². Його вигляд представляв собою динамічний силует, який проглядався з усіх боків, особливо з боку річки. Як писав Олександр Єловський, «над містом та його околицями височить вежа чудового костелу кармелітів, він, оточений високою стіною, виглядає як фортеця»⁶³. Однак не тільки зовнішня краса храму визначала його чільне місце в міському просторі Бердичева: для місцевих жителів з ним був пов'язаний цілий комплекс семантичних значень. По-перше, костел розташовувався в історичному місці Бердичева, на березі річки, саме там, де місто було засноване. Недаремно в грамоті про створення монастиря і побудові у ньому костелу Бердичів вперше називається «містечком»⁶⁴. По-друге, особливу святість монастиря і костелу підкреслювали релігійні святині, що знаходилися в ньому. Чудотворна ікона Пресвятої Богородиці була справжнім об'єктом паломництва, її пов'язували із 77 дивами зцілення і було короновано у 1756 році за схваленням Папи Римського Бенедикта XVI⁶⁵.

На зламі ранньомодерного та нового часу Кармелітський монастир був символом польської вольності на Правобережній Україні. Протягом декількох десятиліть він був католицьким культурним бастионом і конкурував за своєю значущістю для поляків навіть із Почаївським храмом:

⁶¹ *Глаголев А* Записки русского путешественника, с 1823 по 1827 год. – С.108.

⁶² *Бенігнус Й.* Санктуарій Матері Божої Шкаплерної у Бердичеві. – Краків, 1998. – С. 12.

⁶³ *Jełowicki A.* Моје wspomnienia. – S. 162.

⁶⁴ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – С. 252-254.

⁶⁵ *Бенігнус Й.* Санктуарій Матері Божої Шкаплерної у Бердичеві. – С. 24-30.

«Я не знаю ничего величественные внутреннего вида костела: блестящие богатства олтареј ослепляют глаза, а обширность храма едва уступает Почаевскому»⁶⁶. Часто у польському костелі можна було почути співи релігійного гімну Речі Посполитої. Як писав Івановський:

У давніх польських провінціях було набагато суворіше просування уряду, ніж у Королівстві Польському; тому публічний спів у Бердичеві «*Boże, coś Polskę*» був дивовижним, надто неосяжним, щоб повірити. Народна польська пісня, проспівана в бердичівському костелі, справила невимовне враження; від розділів краю це був перший польський, такий сміливий і очевидний виступ. Вперше тоді я почув цю пісню, і сміливо та голосно виголошував ім'я – Польща перед російським урядом, який панував з таким жахом і залякуванням, ще й примушував до мовчання⁶⁷.

Окрім цього, сакралізації Кармелітського монастиря сприяли поховання найбільш шанованих городян і ченців на його території. При тому, що з кінця XVIII ст. всі міські кладовища намагалися перенести за межі містечка на максимальну віддаль від водойми, литовські князі Радзивілли розмістили у дольному храмі монастиря свій сімейний склеп, який підкреслював зв'язок цього місця із власниками містечка:

Под костелом устроєн обширный фамильный склеп. Стены склепа обтянуты черным сукном с блестками. Из черепов сложены пирамиды и составлены кресты; в промежутках стоят гробы с останками предков князя Радзивилла... В некоторых местах висели зажженные лампадки. Все было рассчитано на эффект и поражало воображение печальной обстановкой, наводя мысли на памяти о нашей ничтожности⁶⁸.

Безумовно, Кармелітський монастир був головною архітектурною домінантою у містечку, але пов'язаний він був, головним чином, із польським минулим Бердичева і репрезентував владу попередніх власників Бердичева – русько-литовських князів Тишкевичів, які свого часу перейшли

⁶⁶ Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) – С. 474.

⁶⁷ *Iwanowski E. Wspomnienia lat minionych.* – Т. 2. – Kraków, 1876. – S. 510. (переклад: *Єршов В.* Волинський простір у мемуаристичній літературі Правобережжя // Волинь-Житомирщина. Вип. 17. – Житомир, 2012. – С. 21-38)

⁶⁸ Мамаев Н. Исторический вестник// Историко-литературный журнал. Том. LXXXV, – СПб. 1901. – С. 803.

у католицьку віру⁶⁹. Гравюра Теодора Раковецького є яскравою ілюстрацією місця Кармелітського монастиря у сприйнятті католиків. Там бердичівський монастир і костел височіє над усією сусідньою округою, а над ним – образ Божої Матері Бердичівської, який оберігає містечко в період його облоги російськими військами на чолі з Петром Кречетниковим. Зовсім непримітними на фоні цієї споруди виглядають обриси Троїцької церкви (зліва від монастиря через річку) і Успенської церкви (праворуч). (Додаток 4)

Уніати Радзивілли намагалися привласнити території, що належали босим кармелітам і часто конфліктували з ними⁷⁰. Проте, згодом, зневірившись у можливості його підпорядкуванні власним інтересам, вони були змушені сформувати власні сімейні символи влади у Бердичеві. Так, спочатку у 1748 році Варвара Радзивілл (1670-1770) (Додаток 5) побудувала на честь свого чоловіка Миколая дерев'яну Свято-Миколаївську церкву. (Додаток 6) Цей храм став сімейною усипальнею Радзивіллів і тривалий час називався Радзивілівською церквою. Згодом, у 1759 році було закінчено побудову навпроти міської фортеці Троїцької церкви. Вона також була дерев'яною, але не відігравала такої ролі у планово-просторовій структурі містечка, адже знаходилася на лівому березі міста⁷¹. (Див. додаток 3)

Розбудова уніатських церков не була єдиним методом вибудовування образу влади Радзивіллів у Бердичеві. За управління містечка Матеушом Радзивіллою (1768-1818) (Додаток 6) справжнім символом литовських князів стала збудована на східних околицях Бердичева палацова резиденція. Вона відігравала ключову роль у вертикальному (наземному) вимірі репрезентації влади. (Додаток 7) Як стверджує Зоряна Лукомська, такий резидентський

⁶⁹ Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). – Житомир, 2012. – С. 86.

⁷⁰ Фундуклей, И. Статистическое описание Киевской губернии – С. 420.

⁷¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – С. 255.

комплекс був пов'язаний із ідеологією сарматизму, яка виникла на теренах Польщі та активно поширювалась магнатами на наші землі. На думку дослідниці, за допомогою архітектурно-містобудівної діяльності та розбудови родинних маєтків аристократія намагалася виокремитись у суспільстві і продемонструвати свою велич над ним⁷².

Зазвичай, такі будівлі могли бути менші чи більші в залежності від того, наскільки часто там проводив час сам власник. Вони підкреслювали статус князя і свідчили про його статки. Будучи місцем зустрічі бердичівських власників із представниками як польської, так і російської аристократії, палацова резиденція відігравала ключову роль у світському житті Радзивіллів. Так, за різними відомостями саме тут вдова князя Удальрика Радзивілла (1688-1746) власниця Бердичева Елеонора Радзивілл (до заміжжя – Каменська) 28 жовтня 1781 року приймала великого князя російського Павла Петровича (у майбутньому – імператора Всеросійського Павла I) з дружиною, що подорожували інкогніто по країні під прізвищем графа та графині дю Норд (фр. Nord, дослівно — «Північ»; тобто, граф і графиня з півночі). Також двічі побував у резиденції і польський король Станіслав II Август Понятовський: 21 листопада 1781 р. та 18 березня 1787 р.⁷³.

Палацова резиденція була головною репрезентантою влади князя Радзивілла, але на відміну від подібних комплексів його білоруських родичів⁷⁴, бердичівський палац не мав вигляду замку. Палац був збудований у стилі пізнього класицизму, розкритий до міського центру та побудований на віддаленні від центру містечка. Вулиця між палацом і католицьким собором ставала важливою віссю містобудівної структури і головною

⁷² Лукомська З. Містобудування Західної України епохи бароко (сер. XVII ст. – кін. XVIII ст.) – С.153.

⁷³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – T.1. – Warszawa, 1880. – S. 134 – 138.

⁷⁴ Rosman M. Żydzi pańscy: Stosunki magnacko - żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku. – S. 27-39.

торговою артерією. По дорозі до торговельної площі від палацу розташовувався костел Св. Варвари, побудований 1782 р. на місці коронації Матері Божої Бердичівської. Логічним завершенням цієї вузлової артерії була Соборна площа, яка, відповідно до традицій зрілого середньовіччя, була пов'язана по діагоналі з невеликою площею перед собором.

У просторово-планувальній структурі Бердичева принцип розташування культових будівель відносно його центру забезпечував ідеологічний зміст структури міста і відповідав горизонтальному виміру зональної нерівномірності. З огляду на те, що представники бердичівського роду Радзивіллів були уніатами і, як і всі їхні литовські родичі, вони орієнтувалися в організації міської економіки через взаємодію з євреями, то – ідеологічна програма нової містобудівної структури Бердичева була концепцією семантичної рівноваги між християнською і іудейською архітектурою при збереженні домінування костелу, який віддавна був ядром, центром міського життя.

Нечисленні описи Бердичева кінця XVIII –XIX ст. вказують на те, що головні відкриті простори містечка граничили довкола з умовними трикутниками – «монастир-церква-синагога». Так, навколо Загребельної площі – Троїцька церква, Загребельна синагога, Кармелітський монастир; навколо «Золотої вулиці» – Кармелітський монастир, Староміська синагога, Успенська церква; навколо Соборної площі – Успенська церква, Миколаївська церква, Новоміська синагога. (Додаток 8) Такий паритет культових споруд у міській забудові був можливий, головним чином, тому, що релігійні громади Бердичева користувалися підтримкою власників містечка, а включення в забудову головної ринкової площі культових споруд, ймовірно, декларувало надане право торгувати всім, зокрема нехристиянським общинам.

Окрему роль у ієрархизації простору містечка відігравали особливості забудови центру Бердичева. Це престижне місце було зайняте переважно торговельними лавками, фінансовими конторами, закладами громадського

харчування (шинками та тавернами). Наприкінці XVIII, як і на початку XIX ст. у Бердичеві не було спеціалізованих приміщень для міського управління, тому і була відсутня будівля, яка б символізувала закон і владу власників містечка Радзивіллів. Проте, існувала традиція називати ратушею, приміщення корчми, яке належало власнику містечка.⁷⁵ Очевидно, воно лише носило таку назву і насправді не виконувало функції щодо управління містечка, але у Бердичеві воно було. Як згадував Францишек Ковальський, який відвідував Бердичів 1827 році: «підходимо до чудової споруди поблизу ратуші, і вже піднімаючись по сходах угору, де був трактир, чуємо гамір, шум, сміх і спів...»⁷⁶. Найімовірніше, це була саме та поміщецька корчма, яка розташовувалася на одному із найкращих місць торгівельної площі.

Окрім цього маркером освоєності та привласнення цього простору бердичівськими Радзивіллами було розміщення на фасадах громадських та господарських будівель їхнього символу – гербу труб. (Додаток 9) Уже за часів Російської імперії у першій половині XIX ст. такий знак був на печатках бердичівської економії. (Додаток 15) Проте, окрім цього нам відомо, що за наказом Миколая Радзивілла, який управляв містечком після Матеуша, цей герб був поміщений на дверях усіх магнатських шинків та таверн Бердичева⁷⁷.

Більше того, у цей самий період Миколай Радзивілл хотів збудувати при в'їзді у Бердичів міські ворота. У символічній структурі містечка вони мали б відігравати не лише військово-практичне значення, але й символічно-правове. У свідомості містянина саме міські укріплення, (кам'яні стіни, земляні вали) в більшій мірі, ніж що-небудь інше, втілювали образ «свого

⁷⁵ Соркіна І. Мясцзкі Беларусі у канцы XVIII - першай палове XIX ст. – С. 323.

⁷⁶ Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок. – С. 163.

⁷⁷ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. – С. 143.

світу» в його протистоянні ворожому, «чужому» простору за їх межами⁷⁸. Вони могли відігравати як функцію сакралізації простору, тобто надання ціннісного значення тому, що знаходилися за ними, так і форму іншування, визначення свого і чужого простору. Власник містечка планував розмістити на них власний герб – одноголового орла, але російська влада відмовила йому у дозволі на побудову таких воріт. Можливо, це було пов'язано із репутацією Бердичева як центру контрабанди, але достовірної інформації ми не маємо⁷⁹.

У свою чергу іудейська архітектура була своєрідною антитезою у репрезентації магнатської влади у містечку – як у вимірі горизонтальної ієрархізації простору, так і з точки зору його сакрального образу і вертикальної складової. Головними її архітектурними спорудами були синагоги, які відігравали роль як освітнього, так і релігійного центру єврейської громади. У Бердичеві їх було чотири: Староміська, Новоміська, Загребельна та синагога на Білопольській вулиці⁸⁰. Однією із найбільших таких споруд була Велика синагога, збудована в середині XIX ст. у вузькій брудній вуличці Старого міста. (Додаток 10) Новоміська синагога трохи старша від Староміської мала більш свіжий вигляд, але такий же безлад в середині⁸¹. Загребельна синагога розташовувалася у пониззі р. Гнилоп'ять на її лівому березі.

Синагоги закладалися на ранній стадії формування міської забудови, тому їх будівництво в межах торгівельного центру містечка було обумовлено активною участю євреїв у міській торгівлі і сигналізувало про високий статус

⁷⁸ Савенкова В. Дискурс влади в формуванні городского пространства. – 239 с.

⁷⁹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 72. – Спр. 390. – Арк. 1-25.

⁸⁰ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – С. 422

⁸¹ Цедербаун А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций. – С. 19-27.

єврейської общини.⁸² Також синагога відігравала роль «своєрідного документа, що підтверджував давність проживання євреїв, а, значить, в згоді із середньовічною повагою до права давності, роль гаранта їхніх прав на проживання в даному місті»⁸³.

Вони були важливими містобудівними домінантами, навколо яких формувалася єврейська частина міста. Проте, більшість синагог у Бердичеві не представляли собою нічого особливого. Оскільки єврейський характер Бердичева головно сформувався після того, як рабином став Леві Іцхок (1740-1809)⁸⁴, не дивно, що у містечку не було створено якихось грандіозних молільнь і благодійних установ. Хасидська культура не передбачала тяготіння до якихось витончених фізичних форм. Про це стверджував і Олександр Цедербауман, який відвідував Бердичів у середині XIX ст. Він писав, що бердичівських хасидів:

... вполне удовлетворяет маленький клайзл. Пусть он выглядит ужасно, зато там можно бить в ладоши и прыгать... Поэтому хасиды никогда не молятся в больших синагогах, в которых почти всюду господствует ашкеназийский стиль. Напротив, в тех местах, где издавна распространился хасидский дух, синагоги не строятся. То же самое касается и других важных общинных заведений.⁸⁵

⁸² Соркіна І. М'ястзчкі Беларусі у канцы XVIII - першай палове XIX ст. – С. 308-321.

⁸³ Соколова А. Традиционная архитектурная среда штетлов Подолии: XVIII – начало XX вв.: диссертация ... кандидата архитектуры : 18.00.01.- Санкт-Петербург, 2002. – С. 112.

⁸⁴ У Бердичів відомий бердичівський цадик переїхав після 1785 року. Там він спочатку не керував окремою хасидською конгрегацією, а виконував функцію звичайного рабина. У пам'яті хасидів, як збереглася в казках, він – героїчна постать, «захисниця Ізраїлю», людина, яка любила простий народ і займалася вогненними суперечками з Богом, щоб захищати євреїв свого часу від небезпек, які загрожували їм. (Hasidism: A New History/David Biale, David Assaf, Benjamin Brown, Uriel Gellman, Samuel C. Heilman, Moshe Rosman, Gadi Sagiv. And Marcin Wodziński. – Princeton: Princetion University Press, 2017. – P. 108)

⁸⁵ Цедербаун А. Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций. – С. 23-25.

Старовинних масштабних синагог і біс-Медреш у Бердичеві не було, адже городяни були поділені на міньяни⁸⁶ і клойзи⁸⁷. Натомість, у містечку було багато молитовних будинків. Вони практично не впливали на силует штетла, ускладнювалася лише його сакральна топографія. В архітектурно-містобудівному відношенні молитовний будинок рідко міг «конкурувати» з монументальним будівлею Великої синагоги⁸⁸. Зазвичай такі єврейські споруди були наполовину приховані за високими огорожами, до яких зі сторони площі прибудовували торгові лавки і навіть невеликі будинки.

Прихованість єврейської мікросистеми у Бердичеві була характерною рисою міської забудови. Це був один із стовпів ашкеназької духовної традиції, який вказував на потребу самоізоляції, організації простору єврейського міста так, щоб вікна будинків і синагог не виходили «на будинки чужого віросповідання», тобто на християнські храми⁸⁹. Євреї уявляли ідеальне місто есхатологічного майбутнього в обіймах Левіафана, фантастичного морського чудовища, кільцем оточившого місто⁹⁰.

На практиці це сприймалося відвідувачами містечка як замкнутий простір. Зазвичай штетл втілював цю ідею через створення кордонів за рахунок напівзруйнованих міських укріплень попередньої епохи чи ландшафту. Проте, у більшості власницьких містечок Південного-Західного

⁸⁶ Міньян - мінімум десять повнолітніх чоловіків не молодше 13 років, необхідний кворум для колективної молитви (Краткая еврейская энциклопедия, Изд. о-ва по исследованию еврейских общин. Иерусалим, 1976–2005/ Электронный ресурс: <https://eleven.co.il/judaism/traditional-education/15285/>, відвідано 10.06.2020)

⁸⁷ Клойз - приміщення (зазвичай при синагозі), де вивчають Талмуд і раввинистическую літературу; нерідко також назва хасидських молитовних будинків. (Краткая еврейская энциклопедия, Изд. о-ва по исследованию еврейских общин. Иерусалим, 1976–2005/ Электронный ресурс: <https://eleven.co.il/judaism/liturgu-prayer/12783/>, відвідано 10.06.2020)

⁸⁸ *Соркіна І.* Мясцзкі Беларусі у канцы XVIII - першай палове XIX ст. – Вільня, 2010. – С. 345.

⁸⁹ *Katz T.* The Shtetl: New Evaluations. – New York: New York University Press, 2007. – P. 183.

⁹⁰ *Соколова, А.* Традиционная архитектурная среда штетлов Подолии : XVIII - начало XX вв. – С. 87.

краю в XVIII і XIX ст. було відсутнє цілісне міське середовище, в середині якого могло би відокремитися «єврейське місто». Тому штетл втілював цю ідею через традиційну практику протягування червоної нитки через вулиці і проходи між будинками у вигляді символічних дверей. Цей ритуал використовувався як елемент маркування простору, а також його сакралізації і охорони⁹¹.

Окрім цього, важливу роль у символічній структурі міста відіграло єврейське кладовище. Воно займало важливе місце в хасидській культурі і традиції, оскільки часто ставало об'єктом паломництва. Єврейське кладовище знаходилося у районі Пісків. Там були захоронені такі впливові і значимі для хасидської історії постаті, як бердичівський цадик Леві Іцхок. Його могила знаходилася у красивому білокам'яному шатрі, на якому завжди горіло світло. В його усипальниці також лежав ребецин, його сини і невістка. Після його смерті у 1808 році Бердичів перестав бути таким центром хасидизму як раніше, і його наступники перебралися до інших містечок Південно-Західного краю, але, незважаючи на це, його могила завжди щорічно збирала хасадів-паломників, що приїздили вшанувати пам'ять «захисника Ізраїлю»⁹².

Таким чином, Бердичів кінця XVIII - початку XIX ст. являв собою простір, основу порядку якого відвідувачі осмислювали через протистояння костелу у вертикальній площині, синагоги в сприйнятті містечка із середини і палацової резиденції Радзивіллів як репрезентанти містечка. Наповнюючи ці просторово-архітектурні елементи новим політичним, ідеологічним чи історичним змістом, християни та іудеї дефініювали простір і визначали його домінанту. Тривалий час нею залишався Кармелітський монастир, який не

⁹¹ *Соркіна І.* М'ястзчкі Беларусі у канцы XVIII - першай палове XIX ст. – С. 333.

⁹² *Hasidism: A New History / David Biale, David Assaf, Benjamin Brown, Uriel Gellman, Samuel C. Heilman, Moshe Rosman, Gadi Sagiv. And Marcin Wodziński.* – Princeton: Princeton University Press, 2017. – P.67-69.

лише вирізнявся на панорамі містечка, але й був пов'язаний із низкою інших семіотичних знаків. Проте, за період управління Бердичевом Матеушем Радзивіллою паритет символів влади у просторі містечка зміщувався на користь балансу між католиками, уніатами та іудеями. Простір Бердичева не був статичним, а змінювався у залежності від того, хто насправді тримав владу в руках у містечку.

2.2 Освоєння міського простору Бердичева Російською імперією

Після поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) і включення міст та містечок Південно-Західного краю до складу Російської імперії почався новий етап в освоєнні простору Бердичева. Незважаючи на те, що російські імператори вважали міста своєю особистою власністю⁹³, процес переходу влади у штетлах відбувався не відразу. Спочатку, завдяки створеній у 1797 р. географічній комісії, їх маркували, а згодом – структурували відповідно до власних планів колонізації простору⁹⁴.

Міське планування в цьому контексті ставало важливим інструментом контролю. За його допомогою російська адміністрація переосмислювала існуючу планово-просторову структуру містечок і перетворювала їх відповідно до власного бачення розвитку цих поселень. Перші міські плани є не лише унікальним джерелом візуалізації міст та містечок Південно-Західного краю, але й важливим документом, що декларував наміри російської влади щодо їх перетворення⁹⁵.

Так, протягом першої половини XIX ст. було розроблено декілька планів та проєктів розбудови Бердичева. Перший план містечка 1805 року до

⁹³ Кошман Л. Город и городская жизнь XIX столетия: социальные и культурные аспекты. - Москва, 2008. – С. 121.

⁹⁴ Дет.: Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). – Тернопіль, 2007.

⁹⁵ Brower D. The Russian City between Tradition and Modernity (1850-1900). – Berkeley and Los Angeles, 1990. – P. 11-21.

нашого часу не зберігся, але на основі документів та проєктів пізнішого періоду нам стає відомо, що Бердичів переосмислювався з точки зору концепції «кам'яного міста». Вона асоціювалася серед російських архітекторів, в першу чергу, із уявленнями про багатство і достаток міста⁹⁶, але при цьому відігравала більш прагматичне завдання: за її допомогою російська влада намагалася змістити баланс влади у міській просторово-планувальній карті на свою користь. Це вони робили завдяки (пере)будуванню православних храмів у містечку, які розташовувалися у важливих і символічних місцях міського простору, нерідко поблизу ринкової площі, що сприяло нівелюванню заданого в попередню епоху ідеологічного змісту структури Бердичева як міста католицького.

Так, архітектурною домінантою вже імперського Бердичева повинна була стати нова кам'яна Успенська церква. (Додаток 11) Вона повинна була бути побудована на місці старої дерев'яної православної церкви, що знаходилася на підвищенні у центрі містечка. Це було вигідно не лише російській владі, але й місцевим торговим елітам. З одного боку, це дозволяло штучно створити нове центральне місце у Бердичеві, яке б конкурувало із Кармелітським монастирем, а з іншого – дозволяло бердичівським євреями використовувати периметр цієї церкви для спорудження торгових лавок. Для євреїв це було вигідно не лише з точки зору будівництва, але й з точки зору того, що простір навколо Успенської церкви міг стати найприбутковішим місцем на торговій площі. Тому і не дивно, що першими хто почав клопотатися про будівництво кам'яного Успенського храму в Бердичеві була саме купецька еліта, яка 29 серпня 1803 року подала прохання «от купечества разных городов в Бердичеве торгующих» на ім'я власника містечка князя Матеуша Радзивілла (1768-

⁹⁶ Кошман Л. Город и городская жизнь XIX столетия: социальные и культурные аспекты. – С. 76.

1818)⁹⁷. І уже 28 лютого 1805 року було отримано дозвіл Волинської духовної консисторії на будівництво нового кам'яного храму Успіння Богородиці⁹⁸.

Її побудова розпочалася 15 серпня 1815 року, але офіційний план Успенської церкви було затверджено лише 1821 року за підписами місцевого землеміра Кудряшова, Губернського кримінального уповноваженого кавалера Тимошенка, Житомирського повітового писара Шаршенка, а також духовного протоірея Бердичівського, ігумена Житомирського Стрийського.⁹⁹ Відповідно до цього плану, в Бердичеві штучно створювався новий центр міста. В цьому плані міститься детальний опис площі, яку формувала нова забудова. Там під літерами А,В,С,D,Е – вказані території, які передавалися у власність церкви, серед інших виділялася із церковного погоста територія для цвинтаря, частина приватних будівель, наприклад Шимарський сарайчик, і дерев'яні спорудження старої церкви огороджували для перебудови¹⁰⁰.
(Додаток 12)

Створення нового міського центру було важливим, оскільки російська влада розуміла, що «природній центр» міста, який знаходився поблизу р. Гнилоп'ять і асоціювався із Кармелітським монастирем, не міг підійти для перетворення владного простору у містечку – там неможливо було організувати ні площі, ні широку вуличну дорогу, ні спорудити «культову»

⁹⁷ Кондратюк Р. Успенський собор в Бердичеві: до історії спорудження. // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Науковий збірник “Велика Волинь” Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир, 2001. – Т. 22. – С. 135.

⁹⁸ Там само. – С. 136.

⁹⁹ Як стверджував Леонтій Похилевич, в церкві був хрест, відлитий із срібного блюда, на якому в 1816 р. бердичівські купці підносили хліб імператору Олександру І, котрий побував у місті, повертаючись з Парижа. (Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – С. 254)

¹⁰⁰ ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1030. – Спр. 4. – Арк. 1-18.

будівлю, ні здійснювати належний нагляд за територією. Російській імперії в цій ситуації необхідно було створити свій власний владний центр.

Незважаючи на детальне проектування прихramової забудови і звільнення 10 сажневої площі навколо неї, будівництво проходило не просто і дотриматися такого планування не вдалося через розбудову кам'яних лавок бердичівськими євреями. Про збитки, завдані власнику міста, князю Радзивілли, у зв'язку із такою незаконною розбудовою йдеться у його зверненні до Синоду від 15 січня 1815 року, в якому князь прохав прохання заборону будівництва при Успенській церкві торгових лавок. Підтверджував хаотичність забудови 10 сажневої площі і звіт губернатора Волинської губернії Колібурля, який особисто оглядав місце будівництва Успенської церкви¹⁰¹.

Відповідно до наступного плану 1825 року (Додаток 13), нам стає відомо, що російська влада сприймала містечко як поселення правильної форми із радіально-кільцевою структурою планування. І це відповідало тенденціям наслідування російського містобудування західним зразкам¹⁰². Новий план відводив центральне, найбільш почесне місце в структурі містечка торгівельній площі, навколо якої розбудовувалися інші райони Бердичева. Часто така забудова диктувалася рельєфом місцевості і тим, що вона враховувала існування пунктів, що володіли притягальною силою собора або монастиря. Натомість, радіально-концентричний характер плану був свідомством ієрархізованого простору: всі радіуси сходилися в місці торгівельної площі, натомість інші центри, відкриті простори були на віддалені від неї і всі радіуси їх не досягали.

Цей план в проектному вигляді передбачав насичення центральної частини міста громадськими будівлями. Так, планувалося будівництво

¹⁰¹ ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1030. – Спр. 4. – Арк. 1-18.

¹⁰² *Brower D.* The Russian City between Tradition and Modernity (1850-1900). – P. 9-22.

гостинного двору, що розташовувався біля так званої «Золотої вулиці» між Кармелітським монастирем і Успенською церквою. Його проєкт був складений за прикладом інших подібних російських будівель у Києві чи Петербурзі. І він цілком відповідав російській архітектурній традиції того часу.¹⁰³ Окрім цього, у цей період було реалізовано проєкт міської лікарні, на будівництво якої Матеуш Радзивілл пожертвував у 1813 р. 20 000 карбованців. Її назвали на честь Великої княгині Єлизавети Олександрівни.¹⁰⁴ Також, відповідно до нового плану, на місці Троїцької церкви, яка існувала у містечку ще з XVIII ст., було побудовано кам'яну церкву. При ній діяло приходське духовне училище. До цієї церкви було приписане с. Радзивиллівка¹⁰⁵.

Імперські планувальники представляли міський світ порядку, а не зростання¹⁰⁶. Тому місто відповідно до плану, затвердженого Олександром І у 1825 році, обмежувалося кордоном із ровів і валів довжиною в дві з половиною милі. За межами міського центру використання міського простору було в значній мірі в руках городян. Коли населення залишалося стабільним, правозастосування створювало мало проблем, але будь-який швидкий приплив мігрантів або розширення містечка могли б бути перепорою для реалізації цих намірів.

Окрему роль в освоєнні штетлівського середовища Російською імперією відігравала міська поліція, введена у містечку на початку XIX ст.. Окрім своїх традиційних обов'язків, вона відповідала за дотримання правил будівництва, чистоту вулиць, контроль за фасадами будівель і в цілому за

¹⁰³ Кошман Л. Город и городская жизнь XIX столетия : социальные и культурные аспекты. – С. 53.

¹⁰⁴ Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). – С. 232.

¹⁰⁵ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – С. 254.

¹⁰⁶ Brower D. The Russian City between Tradition and Modernity (1850-1900). – P. 66.

вигляд містечка як зразкового імперського простору. Проте, це не завжди вдавалося. Як згадується в указі Київського губернатора про будівництво споруд відповідно до плану Бердичева, у містечку були «безобразные места», які не відповідали архітектурним нормам Російської імперії¹⁰⁷. Будуючи торгівельні лавки, свої будиночки, місцеві євреї порушували всі писані і неписані правила будівництва. Як ідеться у звіті, бердичівською поліцією було виявлено порушення у збудованих спорудах такими мешканцями, як Іцка Краснопольського, Нейзора Куланира, Шмуля Рудого, Іцка Митоневського, Мошка Шапіро, Мошка Остася, Годеля Аврумовича, Хаім Тарталецького, Мошка Водовоза, Янкеля Бронда та інших¹⁰⁸.

Як видно із плану, ідеальні форми діляниць міста не могли приховати реальну його картину. Зонально-радіальне планування із квартальною забудовою, що стало своєрідним трендом в Російській імперії, не накладалося на хаотичну забудову і сільськогосподарські угіддя бердичівлян, які були збережені і нанесені пунктиром на плані 1825 року. Таку форму продукування простору міста Лефевр називав проектом, закладеним в просторовому контексті¹⁰⁹, але дуже часто він так і залишався лише на папері:

А. На плані Бердичева витриманий концепт симетрії і правильності форм вулиць, провулків, площ і кварталів, який був розроблений ще архітекторами епохи бароко¹¹⁰, але він мав мало спільного із реальним простором міста, який окреслювався пунктиром на задньому фоні плану Бердичева від 1825 р. та планів 1847 року.

¹⁰⁷ ДАЖО. – Ф. 605. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 18-21.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 35-81.

¹⁰⁹ *Lefebvre H.* The production of space. – Oxford, 1991. – P. 228-231.

¹¹⁰ *Кошман Л.* Город и городская жизнь XIX столетия: социальные и культурные аспекты. – С. 57.

- В. Неможливо було дотримуватися чітких інтервалів між провулками і будівлями, які витримано на плані 1845 р. Дерев'яні будівлі (особливо в Пісках) споруджені близько одна до одної неодноразово призводили до пожеж, під час однієї з яких у 1815 р. згоріла частина центру міста навколо майбутньої Успенської церкви. Про це, до речі, писав і Оноре де Бальзак, який проїжджав Бердичів по дорозі до Евеліни Ганської: «Тут з подивом побачив я будиночки, які танцювали польку, тобто сильно похилені, один праворуч, другий ліворуч, третій вперед, деякі знівечені, багато їх було меншого розміру, ніж наші ярмаркові балагани»¹¹¹.
- С. Кордони містечка. Насправді, чіткої границі не існувало, адже сільська округа плавно перетікала в сусідні лісові угіддя та поселення. Про це зокрема писав і Єловський, який описував простір між с. Гришківці і містечком таким чином: «Між тим селом і Бердичевом ріс рідкісний дуб, чистий дубовий ліс, який тягнеться праворуч до самої болотистої Гнилопяти, над якою лежить ще болотистий Бердичів. Весь Бердичів вечором гуляє в тому дубовому лісі»¹¹².

Новий генеральний план 1845 р., (Додаток 14) тоді вже містечка Київської губернії, містив декілька важливих нововведень. По-перше, на ньому з'явилася топоніміка. Ця своєрідна мова була достатньо розвинута у ХІХ ст. і матеріалізувала пам'ять про місто і його господарську діяльність. Саме завдяки цьому плану ми вперше детально дізнаємося про назви вулиць Бердичева. Вони в основному залежали від їхньої географічної зорієнтованості. Так, три найбільших вулиці, що вели до центру міста, були Махнівська вулиця, Київська вулиця та Житомирська. Також площі на окраїнах називалися Білопільською та Любарською. Іншою топонімічною

¹¹¹ *Balzak O. Podróż do Polski. – P. 59.*

¹¹² *Jelowicki A. Moje wspomnienia. – Warszawa, 1970. – S. 162.*

специфікою була назва площ за їх господарською спеціалізацією – наприклад, Матеріальна площа, Кінна площа, Рибна, Приходьська та Велика ринкова.¹¹³

По-друге, відповідно до чергового плану, відводилися місця для нових адміністративних та суспільних забудов: повітового присутнього місця; першої, другої і третьої частини приїжджого двора; міської лікарні; єврейської міської лікарні; військового шпиталю та лазарету; провіантського магазину; християнського парафіяльного училища; церковного погосту; місця для скотобійні, тюрми, торгівельних лавок, гауптвахти, поштової станції та єврейського повітового училища. Генеральний план готував простір містечка для того, щоб розмістити у ньому будівлі повітової влади, повноваження якої Бердичеву були надані 1846 року.

Окрім цього, у міському просторі з'являлася російська символіка. Особливо це було помітно при описі Бердичева, коли до містечка приїздив російський імператор Микола 6 грудня 1834 року. За звітом графа Бенкендорфа, по всіх площах і вулицях Бердичева на церквах, будинках і парканах були виставленні ліхтарі і у вікнах горіли свічки. На будівлі міської поліції був встановлений транспарант з портретом Його Величності Імператором із підписом вище: «Боже Царя Храни/ Славную долю ему/Дай на земле». На балконах приміщення поліції грала цю молитву закордонна трупа. В середині самого Бердичева більшість єврейських шкіл та синагог були освітлені, а на їхніх фасадах були виставлені щити із зображенням Його Величності.¹¹⁴ Звичайно, зрозуміло, що такий вигляд Бердичева був зрежисований лояльними до російської влади власниками містечка та бердичівською поліцією, але сумнівно, що весь цей реквізит з'явився у містечку лише перед приїздом Миколи I.

¹¹³ ДАЖО. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк 1-3.

¹¹⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1597. – Арк 91-92.

Також на основі матеріалів сфрагістичних пам'яток видно, як старі печатки бердичівської економії із латинськими написами і радзивилівським одноголовим орлом змінювалися на російські. Так, знак бердичівської економії зберігав радзивилівський герб до другої половини ХІХ ст., натомість печатки пограничних контор і поліційських частин отримували свого «двоголового». На першій печатці напис виконаний латинкою, а на інших – кирилицею¹¹⁵. (Додаток 15)

Перші результати політики російської адміністрації щодо освоєння міського простору Бердичева були неоднозначними, але суттєвими. У містечку з'являлися будівлі адміністративного управління (поліцейська управа, пожежна каланча та інші) та приміщення, в яких збиралися військові гарнізони (поблизу Бердичева дислокувався астраханський кавалерійський полк), збільшення православного духовенства привнесло практику православного церемоніалу в міське життя (особливо після будівництва кам'яного храму Успенської церкви і зміни богослужіння із уніатського на православне у Свято-Миколаївській церкві), фасади громадських будівель імітували стиль бароко, хоча і в гіпсі, але цього вимагала міська поліція. Ці елементи імперського урбанізму були частиною захисту самодержавної влади, сили, яка використовувала матеріальні і людські ресурси імперії, щоб побудувати аванпости своєрідного самодержавного бачення в Південно-Західному краї¹¹⁶. З цієї точки зору, місто ставало синонімом громадського порядку, а міський громадський простір став візуальним проявом цього ідеалу.

Таким чином, в середині ХІХ ст. просторово-планувальна структура Бердичева являла собою конкуруючий простір, в якому власники містечка Радзивілли, єврейська громада і російська влада намагалася по-своєму

¹¹⁵ *Алфьоров О.* Сфрагістичні пам'ятки м. Бердичева середини ХІХ ст.// Науковий збірник «Велика Волинь» – Житомир, 2005. – Т.32. – С. 75-77.

¹¹⁶ *Brower D.* The Russian City between Tradition and Modernity (1850-1900). – P. 23.

позначити свою місце. Незважаючи на те, що першочергові заходи, здійснені російськими чиновниками, архітекторами та землемірами, були спробами стерти переважно сільський характер штетлу із проектів та планів Бердичева, а міське планування в основному так і залишилося на папері – візуалізація влади у Бердичеві вже не сприймалася в рамках протистояння «костел-синагога». Поступово міський простір зазнав, хоча і поверхневих, але змін, пов'язаних із новими імперськими стандартами, санітарними нормами та урбанізаційними викликами. У цьому контексті образ Бердичева все більше почав набирати імперських ознак, а православні храми – відігравати більшу роль на панорамі міста.

* * *

У період кінця XVIII – першої половини XIX ст. планова-просторова структура, як і позиція влади у містечку, пережила декілька етапів змін, пов'язаних із переходом Бердичева під юрисдикцію Російської імперії. Незважаючи на те, що з початку XVIII ст. нові власники містечка князі Радзивілли, використовуючи різні символи та маркери влади, намагалися позначити свою присутність у містечку і освоїти його периферію, зі включенням штетлу до Волинської імперії, вибудований паритет у планово-просторовій структурі містечка зміщувався на користь російської влади. Звичайно, образ містечка як польсько-єврейського середовища зберігався до другої половини XIX ст., але із введенням у Бердичеві поліції і послаблення позиції Радзивіллів у ньому, присутність російської влади ставала ще більш видимою: штучно створені нові містечкові центри навколо православних церков; імперські інституції та громадські приміщення, російська символіка – усе це все більше сигналізувало про незворотній процес освоєння штетлу російською владою та предрікало його інтеграцію до губернської структури влади.

РОЗДІЛ ІІІ. МІСЬКІ РЕЖИМИ, АБО ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДИ У БЕРДИЧЕВІ

3.1 Між короною і скіпетром: організація влади у Бердичеві

З точки зору організації влади, Бердичів на зламі нового часу вирізнявся з-поміж інших містечок Південно-Західного краю. За період перебування у складі Речі Посполитої у ньому сформувалася особлива форма суспільних відносин з власною ієрархією влади, власними законами і системою (не)формальної взаємодії. Вона являла собою систему механізмів, які дозволяли власникам містечка та місцевим елітам співпрацювати задля врегулювання суперечностей і досягнення компромісу. І навіть після входження до складу Російської імперії у 1793 р. такий міський режим зберігався ще тривалий час.

Цей режим базувався на основі феодалного права власності князів олицько-несвіжської гілки Радзивіллів¹¹⁷ Він ґрунтувався на законах, підтверджених договором 1768 р. між Російською імперією і Річчю Посполитою та «Постановою про управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р., що підтверджували права приватного власника містечка чинити правосуддя, здійснювати управління містечком та утримувати інфраструктуру, встановлювати податки і ціни на них.¹¹⁸ Власність Радзивіллів у цьому контексті інтерпретувалася як свого роду прояв влади. Як і політична влада, вона означала право агентів впливу розпоряджатися нею на свою користь, а з точки зору пізньосередньовічних суспільних відносин – надавала право не лише володіння містечком, а й також контролю над його мешканцями.

¹¹⁷ *Górzyński S. Radziwiłłowie herbu Trąby. – Warszawa, 1996.- S. 24.*

¹¹⁸ ЦДІАК. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 31.

Таким чином, структура влади Бердичева полягала у залежності його підлеглих жителів від власників містечка – князів Радзивіллів. Але функціонування такої системи феодальних зв'язків не означало, що вона, як і будь-які інші системи соціальної взаємодії, що ґрунтуються на пануванні однієї групи людей над іншою, полягала в експлуатації. Так, владу у містечку, в першу чергу, символізував статус литовських князів, але це не обов'язково свідчило про постійний дисбаланс сил на їхню користь.

Зважаючи на те, що містечко, перейшовши у власність Миколая Фаустіна Радзивілла (1688-1746) в якості посагу його дружини Варвари із Завіш (1690-1762), було обтяжене боргами,¹¹⁹ а все господарство Речі Посполитої у XVIII ст. перебувало у кризі¹²⁰ – влада у Бердичеві залежала і керувалася економічними мотивами, пошуками вигоди у співпраці з місцевими жителями. Вона формувалася на основі вибудування системи важелів і протидії в місцевій економії, яка, з одного боку, дозволяла руйнувати бар'єри класів, етнічності, релігії і гендеру досить природним чином – через беніфеціарні відносини, а з іншого – формувала середовище, яке обслуговувало власників містечка.

Так, шукаючи постійні джерела прибутку, Радзивілли заохочували селитися у містечку євреїв, які у XVIII ст. вже займали провідну нішу у польському господарстві¹²¹. В якості заохочування власники містечка дарували євреям привілеї і ще у 1712 р. дозволили створити їм власні інституції – кагал і рабинський суд¹²². Кагал являв собою олігархічну структуру, яка вирішувала всі громадянські справи і комунікувала із владою, а рабинський суд опікувався розглядом усіх адміністративних і кримінальних

¹¹⁹ *Górzyński S. Radziwiłłowie herbu Trąby. – S. 24-26.*

¹²⁰ *Sombrant W. The Jews and Modern Capitalism. – Kitchener, 2001. – P. 12-19.*

¹²¹ *Rosman M. Żydzi pańscy: Stosunki magnacko - żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku. - Warszawa, 2005. – S. 56-97.*

¹²² ЦДІАК. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 16.

проваджень всередині єврейської громади.¹²³ Цей дозвіл на формування паралельної структури організації суспільного життя у штетлі не був чимось новим в ранньомодерній практиці. Він цілком відповідав політиці інших власників приватних містечок Речі Посполитої¹²⁴ і, насамперед, підтверджував право євреїв на життя в зорганізованій громаді з можливістю сповідування своєї релігії та вільним заняттям ремеслом і торгівлею.¹²⁵ Така політика штетлівських власників, як стверджує Стівен Кац, не лише забезпечувала єврейську громаду системою інституцій, які б виконували основні релігійні і суспільні функції – синагоги, микве (ритуальна баня), кладовища, школи, – а й сприяла налагодженню взаємодії з власниками містечка¹²⁶.

Радзивілли в цьому контексті делегували права та обов'язки місцевим жителям, визначали правила поведінки, але що найважливіше – наглядали за функціонуванням цієї системи зі сторони. За рахунок системи орендних контрактів з євреями вони спочатку віддавали в оренду тривалістю в три роки шинки, різну нерухомість, монополії на податки з ринку, мостових доріг тощо. І згодом, зважаючи на те, що власники містечка розглядали використання оренди не лише як економічний інструмент, але й політичний, включали їх у «загальну оренду», монопольну форму делегування управління окремим впливовим представникам єврейської громади¹²⁷. Так, наприклад, 21 січня 1794 року Матеуш Радзивілл (1768-1818) поступився бердичівському кагалу правом такси на купецьку і роздрібну торгівлю, яка становила 56 246

¹²³ *Клиер Дж.* Россия собирает своих евреев: происхождение еврейского вопроса в России: 1772 -1825. – Москва, 2000. – С. 257.

¹²⁴ *Teller A.* Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania: The Jews on the Radziwiłł Estates. – Stanford, 2016. - P. 107-143.

¹²⁵ *Rosman M.* Żydzi pańscy: Stosunki magnacko - żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku. – S.61.

¹²⁶ *Katz T.* The Shtetl: New Evaluations. – P. 8-13.

¹²⁷ *Teller A.* Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania: The Jews on the Radziwiłł Estates. – P. 25-42.

польських злотих на три роки, а у 1796 році передав дохід з неї Ліберу Іоловичу за плату розміром у 13 900 злотих на рік¹²⁸.

Своєю чергою, євреї ставали як офіційними, так і неофіційними агентами Радзивіллів. При заселенні у містечку вони зобов'язувалися добровільно платити власнику Бердичева установлені збори і робити це до того часу, доки користуватимуться його власністю і перебуватимуть членами місцевої громади¹²⁹. Зазвичай, євреї платили більший податок у порівнянні із християнськими жителями містечка. За управління містечком Варвари Радзивілл таких зборів було встановлено 28: із продажу алкогольних напоїв, чиншових зборів з будинків, лавок із складами, акцизів із худоби, зборів із кожного коня, із ремісничих цехів, з млинів і т.д.¹³⁰. Окрім цих офіційних обов'язків євреїв у містечку, часто існувала низка неформальних норм. Вони рідко прописувалися офіційно, але були досить типовими і поширювалися на всіх мешканців містечка. До них входили обов'язки щодо утримання місцевих мурів, доріг та мостів, участь у виконанні сезонних робіт (євреї могли відкупитися), забезпечення кагалом і місцевою владою протипожежних патрулів та відповідного реманенту, безоплатного надання власнику містечка безкоштовних товарів від швеців, кравців, кушнірів і ткачів, дарування йому імпортованих товарів місцевими купцями-євреями та купівлі у власників товарів місцевого виробництва¹³¹.

В умовах відсутності зовнішньої дерегуляції з боку корони, а потім деякий час і імперії, така форма організації суспільних відносин в системі координат «власник містечка / єврей» створювала не лише сприятливе середовищем для існування різних культурних іншостей, але й позитивно

¹²⁸ ДАЖО. – Ф. 689. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 31.

ДАЖО. – Ф. 627. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 6.

¹³⁰ ДАЖО. – Ф. 689. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.

¹³¹ *Rosman M. Żydzi pańscy: Stosunki magnacko - żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku.* – S. 56.

впливала на розвиток самого містечка. Протягом XVIII – першої половини XIX ст. такий міський режим перетворив Бердичів на один із найбільших центрів торгівлі в регіоні. Містечко у 1801 році було визнано комерційним місцем в Європі¹³², а його торговельний оборот дорівнював московському¹³³. Але, незважаючи на це, вирахувати реальні прибутки бердичівської економії і самих Радзивіллів було майже неможливо. Оскільки в домодерний час не велося детальної документації, а єдиної валюти як такої не було, про економічну ефективність такого режиму можна судити лише на основі фактичних коштів і матеріальних ресурсів, якими володіли власники містечка¹³⁴.

Відомо, що основні прибутки власник містечка отримував із встановлених 28 статей. Відповідно до них із забою худоби торгівці платили 45 копійок срібла, за вола 21 1/2 копійок срібла, за яловичину комірну 30 коп., а за трэфну – 15 коп., з теляти барана і кози – по 7 1/2 коп., власники пивоварні з кварта платили по 20 копійок срібла. Як стверджував князь Мещарський, уже за часів Російської імперії на ярмарки¹³⁵ два рази на рік приводили до 500 000 голів різної худоби, і коли за цією статтею знімали по 5 коп із кожної, економіка Бердичева могла отримувати до 50 тис. рублів прибутку¹³⁶. (Додаток 17)

Частину з цих доходів власник містечка використовував для утримання містечка, що після 1793 р. складала близько 11 тис. руб. срібла на рік, а

¹³² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich – T.1. – Warszawa, 1880. – S. 134 – 135.

¹³³ *Петровский-Штерн Й.* Евреи в русской армии, 1827-1914. – Москва, 2003. – С. 46 .

¹³⁴ *Teller A.* Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania: The Jews on the Radziwiłł Estates. – P. 62-66.

¹³⁵ Всього у Бердичеві проводилося 4 ярмарки: на Похвальну (березень), Онуфріївська (червень), Успенська (серпень) та Космодем'янська (листопад). Після переходу містечка до складу Російської імперії їх офіційно визнав імператор Павло I. (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowjańskich – S. 137)

¹³⁶ Кн. В. П. Мещерскаго очерки нынешней общественной жизни в Росіи. На Юго-Запад Росіи 1869-й год. – С.-Петербург, 1870. – С. 214-216.

також для виплати в державну казну поголовного єврейського податку, який становив 2700 польських злотих¹³⁷. Проте, основна маса коштів йшла на забезпечення шляхетського способу життя Радзивіллів. Так, зокрема, вони утримували декілька палацових резиденцій в Бердичеві, Гришківцях та Радзивилівці (нині – село Пилипи), а проведення там балів і розкішних бенкетів було для них нормою. Така світська політика, з одного боку, давала їм можливість демонструвати дорогі імпортні костюми, вишукані страви, срібний посуд або приватні групи музикантів та художників і тим самим піднімати свій статус в очах гостей, але з іншого – потребувала значних витрат.¹³⁸

Внаслідок власного марнотратства бердичівські власники змушені були позичати кошти у євреїв, скорочувати плату на відкупні платежі і брати кредити. Така ситуація не лише порушувала формальні кордони у системі зв'язків «патрон/клієнт», але й зміщувала баланс у міському режимі. Здійснюючи позички Радзивіллам, купецькі еліти отримували можливість відігравати все більшу роль у міській економіці. Взавши на себе основні комерційні, господарські та управлінські функції, вони очікували від власників міста сприятливих умов функціонування ринку та протекції від зовнішніх сил. Тому коли вони відчували, що литовський князь більше не може ефективно захищати їхні інтереси і виконувати покладені на нього обов'язки, бердичівське єврейство через своїх повірених Терези Бейномовича, Герика Шимановича і Шмуля Яхемовича у 1797 році звернулося до Надвірного Суду Волинської губернії із позовом на Матеуша Радзивілла зі звинуваченням його у підвищенні місцевих зборів¹³⁹. Юридичних підстав для цього не було, оскільки саме власник визначав розмір цих зборів і ніхто не міг впливати на

¹³⁷ ДАЖО. – Ф. 689. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 41.

¹³⁸ Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). – С. 472-476.

¹³⁹ ЦДІАК. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 81.

його політику, але з точки зору влади – єврейські купці підважували авторитет власника Бердичева. Вони, як стверджував сам Матеуш Радзивілл у своїй скарзі-відповіді, «*делают возмутительно, с дерзкими противо его чести ругательствами угрожают разорить как его, так и других жителей дома*»¹⁴⁰. Тому і не дивно, що їх позов не було погоджено, а головних змовників покарано – одного з них було ув'язнено, а іншим виписали штраф сумою у 100 злотих¹⁴¹.

У таких умовах економічного зростання містечка і зменшення впливу Радзивіллів все більше влади концентрувалося у руках невеликої групи впливових євреїв. До неї входило декілька бердичівських купецьких родин: Ліхтенштейни, Рубінштейни, Шмуйловичі, Гальперіни, Ієнни та Манзони. Вони, як і 40 % єврейського населення Бердичева, так чи інакше займалися торгівлею та різного роду фінансовими операціями. В цілому від торгівлі містечко отримувало прибутків на 15 % більше, ніж єврейські купці у інших містах та містечках Південно-Західного краю на той час¹⁴². Ця торгівельна еліта сформувала доволі вузький круг привілейованих, який нагадував олігархію. Її найвпливовіші представники мали найбільший вплив як у самому кагалі, так і в міській економії. Протягом першої декади у складі Російської імперії вони перебрали до своїх рук основні фінансові процеси і прибуткові сфери діяльності.

Так, з дозволу бердичівського власника купець Ліхтенштейн «опікувався» всім подушним податком і значною частиною рекрутського. Він відпускав кошти на фінансування підрядників для очищення вулиць, на виплату колишніх боргів бердичівської громади, на найм підвозки для доставки державного хліба і інших суспільних платежів. Але при цьому, як

¹⁴⁰ ЦДІАК. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 17.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 41.

¹⁴² Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937. – P. 317.

стверджують цехмістр Бень Шмуїлович і старшина Кутерович, зловживав своїм положенням і виділені єврейським кагалом кошти використовував у власних цілях, наприклад, на утримання власної харчевні (трактир нижчого розряду)¹⁴³.

Бердичівські власники намагалися регулювати збільшення впливу окремих єврейських родин. Спочатку у 1732 році Варвара Завіш видала бердичівським ремісничим цехам привілей, відповідно до якого рабин, не маючи права вмішуватися в справи цеху, повинен був судити його членів, причому євреям представляли право обжалувати рішення цехового і кагального суда перед лицем власника містечка¹⁴⁴. Потім Матеуш Радзивіл, посилаючись на те, що рабини судили бідних несправедливо і намагалися отримати від них лише грошову вигоду, 27 березня 1794 р. підписав розпорядження про обрання самими євреями більшістю голосів на три роки чотирьох суддів та одного писаря, на яких покладався обов'язок вирішувати всі справи кагалу.¹⁴⁵ Незважаючи на умови фінансової скрути і залежності від купецьких еліт, бердичівські Радзивілли все ще залишалися важливим елементом міської політики. Вони відігравали важливу роль патрона для своїх підданих.

З точки зору міських режимів, це означало, що князь активізував свій вплив та можливості кожного разу, коли будь-хто з його підданих потрапляв у сферу впливу іншої сили. Власник містечка був готовий опікуватися своїми підданими з огляду на декілька причин. По-перше, як уже згадувалося вище, завдяки своїй протекції він не лише міг отримати політичні дивіденди впливу, але й реальні прибутки. По-друге, потенційна шкода, заподіяна такій

¹⁴³ ДАЖО. – Ф. 689. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 18.

¹⁴⁴ *Марковський Б.* Бердичівська земля з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Іст.-краєзн. нарис / За ред. М.Ю. Костриці. – Бердичів, 1999. – С. 103.

¹⁴⁵ *Горобчук А.* Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). — С. 86.

особі чи всій групі, могла завдати шкоди економічним інтересам власника містечка. По-третє, це був влучний момент для демонстрації сили і свого впливу. Зростання престижу Радзивілла було не лише символічним, але дозволяло у подальшому ефективніше нав'язувати жителям містечка свою волю. По-четверте, кожен польський шляхтич або литовський князь, будучи гострим противником абсолютних амбіцій як короля, так і імператора, зі свого боку вважав абсолютно природнім, що у його маєтках він був єдиним джерелом прав та центром влади¹⁴⁶.

Важливо підкреслити, що далеко не у всіх містечках чи містах такий режим сформувався. Побутування такої системи (не)формальних зв'язків вимагало не лише відсутності монополії на владу, але й достатньо розвиненої системи економічної взаємодії, яка б створила умови для існування в обігу різного роду капіталу (політичного чи економічного), як розмінної монети у діалозі між представниками офіційної влади (у нашому випадку влади власності), так і представників ринку. Саме тому описаний нами міський режим мав місце у ранньомодерному Вільнюсі¹⁴⁷, модерному Києві¹⁴⁸ та Варшаві, австрійських Бродах¹⁴⁹, але не сформувався у таких штетлах Південно-Західного краю, як Староконстантинів, Махнівка чи Умань.¹⁵⁰

На початку ХІХ ст. реальні можливості агентів міського режиму збільшилися, а економічна роль Бердичева значно зросла. В умовах відсутності реального контролю з боку російської влади, голоду і коливань

¹⁴⁶ *Rosman M. Żydzi pańscy: Stosunki magnacko - żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku.* – S. 61.

¹⁴⁷ Детальніше про місце євреїв у міському просторі і міжконфесійній взаємодії: *Frick D. Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno.* – New York, 2013.

¹⁴⁸ Детальніше про вплив імперського урбанізму на міський режим Києва: *Bilenky S. Imperial Urbanism in The Borderlands. Kyiv, 1800-1905.* - Toronto, 2017.

¹⁴⁹ Детальніше про місце євреїв у економіці Бродів: *Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому ХІХ столітті / Перекл. з німецької Воломир Кам'янець.* – Львів, 2019.

¹⁵⁰ *Дет.: Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка.* – Київ, 2019.

ринкових цін після наполеонівських воєн, штетл став вузловою станцією для торгівельних потоків, які прямували з Пруссії та прибалтійських портів, а також з Австрії та Королівства до прикордонних країв, вглиб імперії і у зворотньому напрямку¹⁵¹. У цей період Бердичів перетворився на найбільший у східних прикордонних районах ринок експорту таких товарів, як зерно, деревина, велика рогата худоба та шкура, а бердичівські ярмарки стали символом шляхетської вольності і контрабанди. Їхні щорічний товарообіг зріс до 3,2 млн у 1827 році і 5,8 млн. рублів у 1832 р¹⁵².

Як визначає Йоханан Петровський-Штерн, цей період в історії єврейських поселень був «золотою добою», періодом «коли Атлантида східноєвропейського єврейства сягнула найвищого розквіту»¹⁵³. І дійсно, завдяки своїй економічній ролі в регіоні Бердичів першої половини ХІХ ст. став одним із найбільших єврейських центрів регіону – «Волинським Єрусалимом». З цього часу бердичівський спосіб життя приваблював і слугував прикладом для євреїв всього регіону, а містечко поправу могло називатися штотом (з їдиш – «містом»).

Такий статус єврейського міста сформував умови для того, щоб висока позиція місцевого купця-торговця на вершині бердичівської економії перетворилася на аналогічну позицію в місцевій політиці. І реалізувати цю можливість стало цілком реально уже у 1818 р., після смерті власника містечка Матеуша Радзивілла. Литовський князь і по сумісництву генерал російської армії, який утримував владу у містечку на власному авторитеті і особистих зв'язках, вибудованих багаторічною співпрацею із єврейською громадою, залишив містечко без прямих спадкоємців. Тому бердичівські землі перейшли його найближчим родичам – Михайлу (1791-1846), який осів

¹⁵¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowjańskich – S. 134 – 135.

¹⁵² *Schiper I.* Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – P. 136.

¹⁵³ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка. – С. 394.

у маєтку в Гришківцях, та Миколаю (1791-1853), який успадкував основну частину Бердичева. Окрім цього частина містечка була передана у власність купців Ієнни, боржником яких був литовський князь.¹⁵⁴ У цей період спадкоємці Матеуша Радзивілла остаточно знецінили владу власності у містечку, а формальні механізми функціонування влади цілковито були розведеними неофіційними договорами. Купці Ієнни швидко збанкрутували, а князі Радзивілли настільки тонули в марнотратстві і боргах, які лише у князя Миколая становили близько 180 тис. 146 руб., що були не в змозі виділяти кошти на розвиток бердичівських ярмарків і торгівлі¹⁵⁵.

На цьому фоні влада у міському режимі втратила чіткі рамки розмежування політичного і економічного впливу. Купці, які домінували в економічному житті міста, виявили, що їхнє вигідне становище легко перекладається і на громадське керівництво. Фактично, в цей період бердичівський міський режим змінився і став середовищем, підвладним декільком взаємопов'язаними сім'ями. Купецька еліта, яка накопичувала свій престиж і багатство десятиліттями, використала слабку позицію власника на свою користь.

Внаслідок збільшення економічної залежності власників містечка від своїх орендаторів, вони зуміли викупити практично всі прибуткові статті, що забезпечували власника містечка. Частина з них пішла на уплату боргів Радзивілла, а частина просто збагачувала своїх утримувачів за невеликі відкупи. Так, у середині ХІХ ст. 9 єврейських сімей утримували відкупи із продажу алкогольних напоїв, 1 – із торгівельного збору, 2 – з млинів, 2 – з пивоварень і продажу дріжджів, 1 – із трактирів¹⁵⁶. Російська метрика визначала цю групу єврейських сімей, в основному, як багатих за рівнем

¹⁵⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 789а. – Спр. 89. – Арк. 10-13.

¹⁵⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 151. – Спр. 1123, ч. 1,2. – Арк. 398.

¹⁵⁶ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – С. 428.

прибутковості. Зазвичай, ця торгівельна еліта не вітала нових членів і розподіляла важливі ролі в замкнутому колі з кількох часто пов'язаних сімей (Гальперінів, Манзнів, Ліхтенштейнів, Рубінштейнів та інших), але через стрімкий розвиток бердичівських ярмарок у першій половині XIX ст. динаміка змін всередині купецького стану підвищилася. Одні єврейські родини банкрутіли (Ієнни), а на їхнє місце приходили інші – Горовиці, Каменські, Фейнхелі, Зільберштейни.

Такий торговий режим містечка, як стверджував Сем Бас Уорнер, характеризувався традицією «приватизму» у міській політиці. Він означав те, що місто в основному існувало для обслуговування приватної економічної діяльності, а режим дозволяв керувати місцевою політикою та навіть фізичним характером міста завдяки рішенням торгівельних еліт¹⁵⁷. У першій половині XIX ст. такий порядок організації влади у Бердичеві репрезентувала сім'я Рубінштейнів. Ці бердичівські купці ще за управління містечком Матеушем Радзивіллою монополізували право на виготовлення алкоголю і його продажу, яке займало левову долю місцевих прибутків і приносило до 80 тис. руб. доходу в рік. Зважаючи на те, що це право було віддано Рубінштейнам на відкуп всього за 4 тис. руб¹⁵⁸, вони швидко перетворилися на заможних і впливових гравців міського режиму.

Завдяки тому, що Миколай Радзивілл був винен Рувіму Рубінштейну 104 750 злотих з торгових операцій золотом¹⁵⁹, сім'я бердичівських євреїв отримувала карт-бланш у використанні будь-яких методів для успішного розвитку своєї справи. Як стверджував ад'ютант волинського губернатора Микола Мамаєв, Рубінштейн перетворився на «найважливіше лице в

¹⁵⁷ *Bilenky S.* Imperial Urbanism in The Borderlands. Kyiv, 1800-1905. – P. 489.

¹⁵⁸ ДАЖО. – Ф. 689. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 36.

¹⁵⁹ ДАЖО. – Ф. 601. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 162-181.

городе». ¹⁶⁰ Бердичівський купець за договором із власником містечка Миколаєм Радзивілом для переховування контрабанди отримував в безоплатну оренду сусіднє село Скраглівку. На виїздах із Бердичева він утримував свої рогатки, а за допомогою шлагбаумів і особистого штату козаків зі своїм урядником (альтернатива місцевій поліції), він контролював ввіз товарів у містечко і ціну на них ¹⁶¹.

У Бердичеві Рувім Рубінштейн перетворився не лише на сильну фігуру в місцевій політиці, але й на справжнього монополіста горілчаного ринку ¹⁶². Бердичівський купець організував у містечку з числа 80 осіб єврейського походження негласне акціонерне товариство. Кожен з його учасників був зобов'язаний отримувати від головного орендаря горілку з оптового складу і збувати її не тільки споживачам, але й кільком більш дрібним членам тієї ж корпорації. Завдяки вертикальній системі збуту товару і відсоткового доходу пропорційного від його збуту Рубінштейн підпорядкував своїй волі значну частину єврейських душ – тих, хто працював на нього, і тих, хто не міг уявити своє штетлівське життя без оковитої. Одних він залишив без альтернативи на ринку, а інших – скував законом цього акціонерного товариства про видачу за пропінатору ¹⁶³ безгрошового векселя, який зберігався у місцевого рабина і, в разі порушення будь-якої умови договору, пред'являвся до стягнення ¹⁶⁴.

¹⁶⁰ *Мамаев Н.* Исторический вестник// Историко-литературный журнал. Том. LXXXVI, - СПб. 1901. – С. 444-446

¹⁶¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 138. – Спр. 222а. – Арк. 4-10.

¹⁶² Детальніше про горілчані війни Рубінштейна із бердичівським єврейством (змова «Хейрам»): *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка. – С. 141-146.

¹⁶³ Пропінаційне право – на укр. землях, що входили до Королівства Польського, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, дозвіл вищої влади на монопольне вир-во та продаж міцних напоїв якійсь певній особі (або групі осіб). (Гуржій О.І. ПРОПІНАЦІЯ/ Електронний ресурс: <http://www.history.org.ua/?termin=Propinatsiia>, відвідано 17.04.2020)

¹⁶⁴ *Горобчук А.* Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). — С. 93.

Така ситуація влади дозволяла бердичівським єврейським елітам переходити межі дозволеного. Вони розуміли, що в умовах відсутності реального контролю як з боку російської влади, так і з боку власника міста, право встановлювати норми поведінки у штетлівському середовищі належить саме їм. Бердичівські євреї на ярмарках зловживали своїм положенням, стягували з торговців і скупщиків зайві побори і вимагали від них додаткові, ніде не прописані платежі¹⁶⁵.

Такий міський режим влади євреїв з князями Радзивіллами тяжів до замкненості. Він був сконцентрований на досягненні внутрішнього порозуміння між основними агентами влади і не був зорієнтований на пошуки альтернативних партнерів впливу як з боку польської влади, так і певний період російської. Протягом тривалого часу бердичівські еліти і власники містечка були байдужі до того, що відбувалося ззовні, наприклад, у сусідньому Житомирі, який був центром Волинської губернії. Локальний бердичівський режим був схильний до внутрішньо управлінської системи, тому що втручання ззовні могло порушити «нормальний» баланс сил у ньому.

В таких умовах корупція ставала одним із основних механізмів збереження бердичівського режиму. Тут євреї всіляко намагалися перетворити своє економічне становище на політичні дивіденди і, зважаючи на те, що Бердичів майже у півтори рази переважав губернський центр по населенню, а у порівнянні міської економки майже у 10 разів – він міг собі це дозволити навіть щодо повітових чиновників¹⁶⁶. Бердичівське єврейство обходило імперську бюрократичну систему і, незважаючи на те, що вони повинні були підтверджувати свої складські і купчі відомості, вносити відомості для контрактних записів, векселів і інших різного роду документів

¹⁶⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 146. – Сп. 527. – Арк. 1-41.

¹⁶⁶ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 789а. – Сп. 89. – Арк. 31.

у житомирському Магістраті. Робили це вони, зазвичай, не зовсім законним шляхом. З цього приводу генерал-губернатор Дмитро Бібіков писав:

Бердичев кормил и обогащал житомирских чиновников, раздавая им постоянно, однажды навсегда определенныя жалования, присвоения каждому лицу и месту... Там выдають фальшивие паспорта, скрываются беглые и дезертиры и тамь гнездище того факторства по делам, производящимся в Житомире, которое обвивает цепью своих происков житомирские присутственные места так, что едва что-либо попишеться в Житомир, через два или три часа оно делается известным в Бердичев. Копии настоящие и ложные с указов и резолюций продаются и покупаются.¹⁶⁷

Шляхом взяток та шантажів місцеве єврейство вирішувало проблеми і внутрішнього характеру. Одним із найважливіших питань вирішення була загроза мобілізації в російську армію. Рекрутування було введено спеціальним указом 1827 року Миколою І. Воно покладалося на кагал, тому не лише погіршило ставлення єврейської громади до російської влади, але й підривало авторитет єврейської олігархічної структури¹⁶⁸. Введена рекрутська повинність сприймалася євреями як кара Бога¹⁶⁹. І не даремно, адже рекрутські набори терміном на 25 років для осіб від 12 до 25 років руйнували традиційний уклад життя громади. Бердичівські євреї за будь-яку ціну намагалися уникнути військової повинності. Одні за окрему плату підмовляли селян, дезертирів і бродяг приймати чужі імена, іти в рекрути, а потім дезертирувати. Інші купували собі місцевого лікаря, який під проводом «эпидемическая болезнь в народе еврейском на пальцы» ампутував вказівного пальця і тим самим робив їхню службу неможливою¹⁷⁰. Але були і ті, що платили безпосередньо поліції, як це зробили бердичівські євреї Янкель Лейб Слобожанський, Ель Мошко Цимермань, Давід Ліберман, Іцко Шпингельман, Іося Бродецького, заплативши хабар у розмірі 5 тис. руб і

¹⁶⁷ Косич А. Бердичев. Статистический опис. - Киев, 1901. – С. 12.

¹⁶⁸ Hasidism: A New History. – P. 265.

¹⁶⁹ Петровський-Штерн Й. Евреи в русской армии, 1827-1914. – С. 71.

¹⁷⁰ Там само. – С. 76.

більше 400 тис. срібників, щоб їх під різними приводами звільнили від несення служби¹⁷¹.

У цих умовах власник містечка втрачав монополію на опікування своїми підданими. Незважаючи на те, що бердичівський власник Миколай Радзивілл був одним із головних претендентів на посаду предводителя дворянства у Житомирському повіті¹⁷² і займав високу позицію серед волинської політичної еліти, реально його влада у Бердичеві сильно похитнулася у порівнянні із його попередниками. Він вже не був готовий опікуватися своїми підданими і реально захищати усталений міський режим від зовнішніх впливів. Миколай Радзивілл уже не був єдиним джерелом та центром влади у місті, а бердичівське єврейство покладало на нього радше посередницькі функції у комунікації із російською адміністрацією. Він допомагав євреям позбутися невігідних поліцмейстерів, які співпрацювали із зарубіжними контрабандистами, клопотався від їхнього імені у різного роду «єврейських питаннях» на адресу губернського правління і навіть змінював фізичний образ міста за їхнім проханням (намагався збудувати міські ворота, йшов на поступки у будівництві торгових лавок тощо).

Окрім того, змінювалася і модель поведінки Радзивілла. Тепер замість того, щоб приймати у своїй резиденції польського короля та російського імператора, бердичівський власник таємно доносив на різних представників як формальної, так і неформальної влади у містечку російській адміністрації. Він, за спогадами самого таємно уповноваженого, ад'ютанта волинського губернатора Мамаєва, «оглядываясь на все стороны, пришедший скороговоркой объяснил, что контрабанда скрывается у полицмейстера,

¹⁷¹ ДАЖО. – Ф. 951. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 14.

¹⁷² Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). – С.87.

подполковника Кильчевскаго, в деревянном сарае, построенном на углу двора и имьеющего сзади двойную стенку»¹⁷³.

Таким чином, режим влади у містечку на відміну від міст Російської імперії, які ставали інструментом поширення імперської впливу¹⁷⁴, являв собою «державу в державі» і залежав в основному від балансу відносин його власників з єврейськими елітами. Міський режим Бердичева полягав у тому, що там існували специфічні механізми взаємодії між власниками містечка і представниками ринку – євреями, які забезпечували стабільний розвиток міської економії. Протягом періоду із кінця XVIII – до середини XIX ст. він змінювався двічі. Спочатку, він базувався на основі балансу сил влади власності власників містечка Радзивіллів і торгівельних еліт, а згодом перетворився на домінування у ньому останніх. Цей період в історії бердичівського штетлу став «золотою добою», оскільки зрівняв його за економічною роллю в імперії із такими містами, як Київ чи Москва. Його побутування в імперській структурі було можливим, головним чином, тому, що до Листопадового повстання Російська імперія активно не втручалася у справи міського управління і перебувала у пошуках оптимальної форми взаємодії регіональної влади і центру.

3.2 Російська імперія у пошуках оптимальної форми взаємодії із штетлом

Тривалий час Бердичів оминали у процесі вибудовування імперської структури влади у губернії. Спочатку, визнавши право приватної власності на

¹⁷³ *Мамаев Н.* Исторический вестник// Историко-литературный журнал. Том. LXXXVI, - СПб. 1901. – С. 444-446.

¹⁷⁴ Міста повітового та губерньського значення Південно-Західного краю в першій половині XIX ст. перетворювалися на центри імперської влади. Зі створенням там міських та адміністративних інституцій влади, вони почали концентрувати у своєму просторі значну кількість російських чиновників та військовослужбовців. Так було у Києві, де основна частина православного населення була пов'язана із владними структурами. Так було і у Житомирі, на який невдози було поширено урядове управління.

законно набуте майно та на збереження свободи віросповідання¹⁷⁵, «Маніфестом про приєднання польських областей до Росії» від 1793 р. Катерина II *de jure* дозволила закріпити існуючий устрій організації влади в Бердичеві із збереженням використання Литовських статутів у судочинстві, ролі власника міста у місцевому управлінні та привілеїв місцевого єврейства на торговельні патенти¹⁷⁶. І лише згодом російська влада почала пошук оптимальної моделі взаємодії із містами Південно-Західного краю. В одних містах (Новоград-Волинському, Овручі, Рівному, Староконстантинові та інших) була влаштована система міського управління на зразок загальноросійських, а у інших (Луцьку, Кременці, Володимирі) – заснували тільки частину інституцій і встановили терміни для організації всіх решти¹⁷⁷.

В цьому контексті Російська імперія не демонструвала інтерес до питання організації влади у Бердичеві. У містечку не було введено жодної імперської владної структури. Фактично, мешканці штетла були пов'язані з губерніською адміністрацією лише тим, що зобов'язувалися брати участь у повітових представницьких органах. Так, бердичівський власник претендував на посаду предводителя дворянства, а місцеве єврейство кожні три роки обиралося до житомирського магістрату. Проте, робили вони це неохоче: Матеуш Радзивілл відмовлявся від посад, а самі євреї – асоціювали участь у виборах і заміщення повітових посад як свого роду кріпосну повинність¹⁷⁸.

У першій половині XIX ст. єдиним імперським органом, який безпосередньо здійснював свою діяльність у Бердичеві, була міська поліція. У Російській імперії вона була запроваджена Катериною II ще у 1782 року «Статутом Благочинності або Поліцейський». Проте, зважаючи на те, що

¹⁷⁵ Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). – С. 150.

¹⁷⁶ Там само. – С. 149.

¹⁷⁷ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. – С. 36.

¹⁷⁸ Клиер Дж. Россия собирает своих евреев: происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825. – С. 165.

Бердичів не мав статусу міста¹⁷⁹ – процес впровадження новоствореної системи у містечку затягнувся. Лише за правління уже Олександра I 4 липня 1805 року Бердичеву було надано особливий статус, відповідно до якого у ньому було створено поліцію¹⁸⁰. Окрім цього, у Бердичеві вводилася посада поліцмейстера, було виділено будинок № 674 на лівому березі містечка під приміщення поліції. Містечко було поділено на три поліцейські частини і для кращого нагляду за порядком у місті і передачею жителям Бердичева розпоряджень керівництва, кожна з частин мала свого пристава, помічника, власне управління, окремі пожежні команди, а також символи влади – печатки. До нашого часу збереглася печатка 2-ої частини Бердичева¹⁸¹. (Додаток 15)

Новостворена система міського контролю та нагляду була запозичена імператрицею у ранньомодерних німецьких князівств.¹⁸² Вона реалізовувалася засобами губернського правління і виконувала рішення намісницького правління, вироків судів і палат, проводила розслідування і судила у дрібних кримінальних справах¹⁸³. Вона, насамперед, означала розширення традиційної сфери повноваження імперської влади у місті «від пасивного обов'язку збереження справедливості до активного сприяння

¹⁷⁹ У Російській імперії лише поселення, які посідали особливе адміністративне або військове значення могли називатися містами. Так, Житомир, який на початку XIX ст. був демографічно і економічно менший від Бердичева, мав статус «міста», оскільки був центром повіту і розміщував в собі інституції губернського значення. Натомість Бердичів отримав статус міста лише 1846 р. (*Кошман Л.* Город и городская жизнь XIX столетия : социальные и культурные аспекты. - М. : РОССПЭН, 2008)

¹⁸⁰ *Марченко О.* Формування системи поліцейських органів влади Волинської губернії (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. – Кам'янець-Подільський, 2017. – Вип. XIII. – С. 206-213.

¹⁸¹ *Алфьоров О.* Сфрагістичні пам'ятки м. Бердичева середини XIX ст // Науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2005. – Т. 32. – С. 75-77.

¹⁸² *Brower D.* The Russian City between Tradition and Modernity (1850-1900). – P. 15.

¹⁸³ *Бармак М.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). – С. 110.

продуктивній енергії суспільства та забезпеченню відповідних інституційних рамок для цього»¹⁸⁴.

Як стверджував Даніель Бровер, поліція користувалася «дискреційними повноваженнями»¹⁸⁵. Так, після того, як управління поліцейською діяльністю у 1811 році перейшло до окремого міністерства – Міністерства поліції, вона, окрім забезпечення громадського порядку і боротьби зі злочинністю, повинна була проводити рекрутський набір, охороняти державні запаси продовольства, здійснювати митний контроль, утримувати в'язнів, розшукувати і повертати кріпаків-утікачів, наглядати за іноземцями і виконувати цензурні функції¹⁸⁶. У випадку Бердичева її обов'язки постійно розширювалися наглядом за поведінкою євреїв, проведенням ярмарків, використанням російських мір та ваг, якості срібних монет, які знаходились в обігу, дотриманням правил продажу тютюну тощо.

Проте, незважаючи на спроби російської адміністрації встановити контроль над внутрішнім простором містечка і нагляд за системою організації влади у ньому, тривалий час їм це все-таки не вдавалося. Бердичівська поліція замість того, щоб відстоювати інтереси імперської влади у містечку, поступово перетворювалася лише на один із елементів міського режиму. З одного боку, їй не вистачало штату працівників, щоб контролювати незаконну діяльність бердичівлян, а з іншого – їй було не вигідно дотримуватися імперського порядку у містечку, середовище якого і забезпечувало вигідне матеріальне становище поліції.

Відсутність кваліфікованих кадрів ставала причиною затягування у розслідуванні кримінальних справ і засиджуванні на місцях окремих

¹⁸⁴ *Brower D.* The Russian City between Tradition and Modernity (1850-1900). – P. 13.

¹⁸⁵ Там само. – P. 17.

¹⁸⁶ *Бармак М.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – С. 385.

посадових осіб¹⁸⁷. Особливо це було помітно у відособленому від російської адміністрації Бердичеві, де реальна влада ґрунтувалася не на бюрократичній системі, а домодерних законах влади власності і економічних мотивах. Тут, у містечку, князь Матеуш Радзивілл скаржився губернатору, що поліцмейстер своєю діяльністю шкодить його економічним указам, а бердичівські мешканці – про те, що останній сприяв провозу контрабанди австрійських євреїв¹⁸⁸.

Недаремно у 1832 році волинський губернатор Андрій Римський-Корсаков підготував рекомендації особисто для поліцейських чиновників, що призначалися у Бердичів. На його думку, поліцмейстер у цьому містечку мав володіти твердим характером, оперативно реагувати на події та проникливо ставитись до частих скарг і доносів. Римський-Корсаков особисто опікувався призначенням поліцмейстерів у Бердичеві і вважав, що попередній із Заславля (Третьяков) не зміг впоратись з такою великою кількістю завдань «єврейської столиці» і тому йшлося про його звільнення, а цю посаду мав обійняти Забелін з Радзивилова¹⁸⁹.

Окрім цього російська адміністрація розуміла, що однаковою мірою і керівники, і рядові службовці поліції не відповідають високим вимогам імперських стандартів. Причиною цього було їх недостатнє фінансування. Губернська адміністрація виділяла на утримання житомирської поліції у складі поліцмейстера, двох приставів, чотирьох квартальних наглядачів з їх канцеляріями 1810 руб., тоді як на інші міста Волинської губернії - по 950

¹⁸⁷ *Марченко О.* Поліцейське управління в Бердичеві у першій половині XIX ст.// «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Бердичів, 2016. – С. 185-192

¹⁸⁸ *Мамаев Н.* Исторический вестник// Историко-литературный журнал. Том LXXXVI, - СПб. 1901. – С. 444-446.

¹⁸⁹ *Марченко О.* Поліцейське управління в Бердичеві у першій половині XIX ст.–С. 185-192.

руб. У цих умовах основний тягар утримання поліції, відповідно до законодавства, покладался на місцеві бюджети¹⁹⁰. (Додаток 18)

Протягом першої половини ХІХ ст. бердичівська поліція спочатку фінансувалася безпосередньо власником містечка – князем Матеушом Радзивіллою, але поступово цей обов’язок повністю перейшов у прерогативу єврейської громади. У період з 1811 по 1815 року кагал лише на утримання поліції виділив 5 870 руб. 32 коп., що майже у півтора рази перевищувало фінансування російської адміністрації. Бердичівське єврейство забезпечувало місцеві органи громадського порядку і благоустрою необхідним реманентом, виділяло для поліції і пожежних команд приміщення, але що найголовніше – платило їм зарплатню¹⁹¹. (Додаток 19)

Така ситуація фінансування створювала дилему підпорядкування: бердичівська поліція повинна була контролювати і наглядати за жителями, які забезпечували їхнє утримання та існування. В нормальних умовах імперського режиму влади це могло б спрацювати, але не у середовищі штетлівського безпорядку і беззаконня. Вирівнюючи позицію представника імперської влади і штетлівського обивателя, такий порядок міського режиму перетворював поліцейських на ще один елемент (не)формальних механізмів його функціонування.

Особливо дискредитує головний інструмент нагляду та контролю російської влади у містечку той факт, що опікувалися фінансуванням бердичівської поліції окремі представники єврейської громади. Про них ми уже згадували і знаємо, що купець Ліхтенштейн на власний розсуд розпоряджався виділеними єврейською громадою коштами на утримання

¹⁹⁰ *Марченко О.* Формування системи поліцейських органів влади Волинської губернії (кінець ХVІІІ – 60-ті рр. ХІХ ст.). – С. 206-213.

¹⁹¹ ДАЖО. – Ф. 1148. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24.

поліції, а Рубінштейн – утримував власні загони козаків, які контролювали в'їзд у Бердичів¹⁹².

Тому і не дивно, що в умовах відсутності монополії на насильство, у містечку особливого розмаху набула контрабанда. Вона стала можливою не лише завдяки сприятливій політичній кон'юктурі, широкій мережі єврейських зв'язків по всій Європі і географічного розташування Бердичева, але й через панібратство місцевих поліцейських чиновників і заможних євреїв.

Так, із таємної записки радника генерал-губернатора Шипулинського, стає відомо, що бердичівська поліція забезпечувала сприятливі умови для розквіту такого роду підприємницької діяльності. Бердичівський поліцмейстер Третьяков особисто заступався за головного контрабандиста у Бердичеві – Рувіма Рубінштейна. І робив він це у різний спосіб: від пасивного ігнорування до агресивного перевищення своїх повноважень. З одного боку, бердичівська поліція закривала очі на розміщення контрабандних товарів у підземних ходах під містечком (про які, до слова, всі знали)¹⁹³, а з іншого – усіх невдоволених містян, які доносили про випадки ввезення контрабанди в містечко, ув'язнювали у місцевій поліції під вигаданим приводом. Як стверджував Шипулинський, – «здешние богатые купцы хотели под каким-нибудь пустым предлогом посадить их в Полицию, дабы лишить способов препятствовать провозу контрабных товаров»¹⁹⁴.

Бездіяльність місцевих поліцмейстерів була притаманна не лише Бердичеву, але й іншим містам та містечкам Південно-Західного краю. На думку намісника, однією з необхідних якостей, що відрізняли поліцію Волинської від інших внутрішніх губерній, було уміння поводитися так, щоб

¹⁹² ЦДІАК. – Ф. 689. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 28.

¹⁹³ ЦДІАК. – Ф. 444. – Оп. 3. – Спр. 167. – Арк. 17-28.

¹⁹⁴ Там само. – Арк. 24

здобути у населення повагу до своєї діяльності. За його словами, всі, хто розумів мету своєї служби тут та наміри начальства, чудово знали, що крім неупередженості, взаємовідносини з місцевими жителями мали неодмінно супроводжуватися привітним, чемним і ввічливим поведженням¹⁹⁵. Така позиція м'якої сили, можливо, допомагала сформувати приязне ставлення до поліції, але, напевне, не сприяла освоєнню штетла Російською імперією.

Таким чином, першочергові спроби трансформації «міського режиму» російською владою являли собою лише його фасадні зміни. Режим *Polizeistaatu* виявився неефективним. Він лише вніс у місцеву систему координат ще одну змінну – поліцію, яка через обмежену кількість штату, недофінансування і бездіяльність губернської адміністрації сама стала агентом впливу місцевих еліт. Містечко Бердичів завдяки своєму проміжному положенню в ієрархії влади Російської імперії, а саме – відсутності статусу міста і, відповідно, великого штату чиновницького апарату, імперських інститутів влади, залишалося непідвладним середовищем домінування місцевих еліт.

Період фасадних перетворень міського режиму, що супроводжувався більше наглядом за тим, що відбувалося у містечку і боротьбою із дотримання архітектурних умов забудови фасадів вулиць, закінчився у кінці першої третини XIX ст., коли імперська влада остаточно зрозуміла, що зволікати у єврейському питанні більше не можна. З цього часу вона активно проводила зміни у політиці щодо єврейських містечок: від встановлення нагляду і контролю за штетлівським середовищем до його «поглинання» і передачі лояльній силі (російській адміністрації чи поміщикам). Цей процес відбувався шляхом створення уніфікованих управлінських структур, ускладнення адміністративно-територіальної сітки, скорочення повноважень

¹⁹⁵ Марченко О. Формування системи поліцейських органів влади Волинської губернії (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) – С. 206-213.

традиційних інститутів єврейської громади, розширення сфери застосування російської мови та імперського права, зросійщення євреїв. Він збігся із приходом на престол Російської імперії Миколи I (1825), Листопадовим повстанням (1830) та призначенням генерал-губернатором Київської, Волинської та Подільської губерній Дмитра Бібікова (1837).

Спочатку російська адміністрація з метою посилення своєї присутності у містах та містечках Південно-Західного краю 3 липня 1826 року створила Третє відділення Власної Його Величності Канцелярії на чолі із графом Бенкендорфом (1826-1844). Його виконавчим органом став жандармський корпус, який особисто підпорядковувався імператору і виконував функцію таємної поліції. Він використовувався для приведення в дію вироків суду, розшуку злочинців, переслідування розбійників, контрабандистів, збереження порядку на ярмарках, під час церковних свят та народних гулянь.¹⁹⁶ Фактично, це був додатковий інструмент нагляду за штетлом, але не дуже ефективний. Протягом головування в жандармському корпусі графа Бенкендорфа, жандармський корпус так і не виявив нічого незаконного на бердичівських ярмарках¹⁹⁷.

Зневірившись у такій формі нагляду і контролю, російський імператор став на шлях підкорення єврейських поселень. З одного боку, російська влада намагалася перевести штетл із приватної власності Радзивілів під контроль російської адміністрації, а з іншого – обмежити автономію єврейської громади. Так, основою цих реформ стало «Положення про євреїв» 1835 року¹⁹⁸. Воно не лише забороняло носити євреям їх традиційний одяг, вводило систему державних російськомовних шкіл замість єврейських

¹⁹⁶ Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). – С. 367.

¹⁹⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 790а. – Спр. 2. – Арк. 29-33.

¹⁹⁸ Высочайше утвержденное 13 апреля 1835 года Положение о Евреях /Електронный ресурс: <http://archive.jewishagency.org/ru/jewish-history/content/22935#6>, відвідано 05.06.2020

хедерів, обмежувало пересування в межах зони осілості, але й руйнувало традиційну систему організації єврейської громади. «Положення про євреїв» було своєрідною реакцією імперської влади на формування у свідомості російських урядовців «єврейського питання». На їхню думку, єврейська громада представляла собою щось чуже їхній православній державі: їхні внутрішньо общинні зв'язки виключали будь-яку лояльність євреїв до держави; верховенство рабинів над єврейськими масами перешкоджало руху до реформ і освіти; а іудейська віра ставила їх осібно від усіх інших народів і вселяла ідею про те, що месія принесе їм світове панування¹⁹⁹. Миколаївські постанови майже покроково вирішували ці проблеми на шляху створення лояльних підданих імперії і тим самим змінювали орієнтацію торгівельних еліт Бердичева (євреїв) назовні – в бік імперської влади.

Так, «Положення про євреїв» від 1835 року доповнювало вже існуючий проєкт Першого єврейського комітету від 1805 року, який виділяв зі сфери повноважень кагалу духовно-судової частини – посаду рабина. Воно перетворювало кагал на орган нагляду за єврейською общиною та контролю за дотриманням законів та збором податків у містечку. Відповідно до «Положення...» до обов'язків членів кагалу приписувалося ведення обліку місцевих жителів євреїв, проведення регулярних зборів податків, звітування про міські і громадські доходи, рекрутування євреїв до російської армії тощо²⁰⁰. В цих умовах, попри домінування в кагалі єврейської еліти, він перетворювався із внутрішньо общинного органу самоорганізації на важливий інструмент взаємодії між російською владою і євреями.

¹⁹⁹ *Клиер Дж.* Россия собирает своих евреев: происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825. – С. 176.

²⁰⁰ Высочайше утвержденное 13 апреля 1835 года Положение о Евреях /Электронный ресурс: <http://archive.jewishagency.org/ru/jewish-history/content/22935#6>, відвідано 05.06.2020

Російська адміністрація розуміла, що система зв'язків у єврейських містечках функціонувала на основі взаємодії з приватними власниками. Тому, поряд з обмеженням автономії єврейської громади, волинське губернське правління наполягало на тому, що «розділення влади між державною казною і приватним власником шкодить урядові».²⁰¹ З цією метою імперська влада прагнула перевести важливі економічні та адміністративні центри регіону в руки лояльних власників чи під власне управління. Для цього вона ініціювала створення комісії, яка опікувалася питанням викупу міст та містечок Волинської губернії. Вона перевела у державну власність Острог і Староконстантинів з власності графинь Яблонської та Жевуцької²⁰², але незважаючи на ці спроби, Бердичів все ще залишався у власності Радзивіллів до кінця XIX ст. Попри намагання російської адміністрації перепідпорядкувати єврейський центр Волині імперській владі, вони не могли скасувати привілеї, надані польським шляхтичам ще Катериною II. Тому в умовах розорення бердичівських власників купців Ієнн і Миколая Радзивілла, на містечко було накладено лише часткове адміністративне управління. Воно тривало близько 50 років і передбачало використання окремих приміщень (наприклад палац Радзивіллів та Кармелітський монастир, який у другій половині XIX ст. використовували під урядові інституції) під громадські інституції та здачу інших будівель в оренду для викупу боргів їхніх власників, але кардинально не вплинуло на міський режим²⁰³.

Тривалий час така ситуація задовольняла бердичівське єврейство. Вони намагалися закріпити своє привілейоване становище у міському режимі і клопоталися про створення у містечку Міської думи чи Ратуші. Це дозволило

²⁰¹ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка. – С. 58

²⁰² *Бармак М.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). – С. 207.

²⁰³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 151. – Спр. 1123 ч. 1,2. – 398 арк.

б їм не платити щорічний податок у повітову казну в розмірі 122 400 рублів, не витратити кошти на отримання різного роду документації (купчих, складських відомостей, паспортів тощо), але що найголовніше - дистанціювало б від губернської влади.

Міська еліта розуміла, що створення у Бердичеві Міської думи чи Ратуші дозволить євреям практично повністю очолити їх і тим самим зменшити роль повітової влади у міському режимі. Тому і клопоталися про створення самоврядних органів влади у місті різними (не)формальними механізмами. З одного боку, Хайськель, Файбіль та Зільберштейн в обхід волинського губернатора шукали можливості пролобіювати це рішення через власні зв'язки в Петербурзі²⁰⁴, а з іншого – група з 50 осіб впливових євреїв на чолі із Мардло Губерманом приготувала офіційне звернення до влади від імені християнської та єврейської громади Бердичева. Прохання створення в місті Ратуші чи Магістрату ґрунтувалося на затверженому імператорським указом від 1828 року законному праві російських громадян у разі потреби створювати у містах чи містечках самоврядні інституції. Але, зважаючи на те, що цей крок лишав Житомир значних прибутків і приводив би повітовий центр у занепад – бердичівському єврейству було у цьому праві відмовлено²⁰⁵.

Така позиція бердичівської еліти не лише активізувала житомирян, які розуміли вразливість свого фінансового становища, але й самого генерал-губернатор Київської, Волинської і Подільської губерній Дмитра Бібікова (1835-1852). Його особлива неприязнь до містечка вирізняла генерал-губернатора з-поміж усіх інших російських урядовців. Про цей штетл він писав: «в Бердичеве делали все, что хотели. Бердичев был могуществом, спасавшим от суда и закона всякое преступление... Там существует целые

²⁰⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. Спр. 1258. – Арк. 56-71.

²⁰⁵ Там само. – Арк. 5-10.

общества лжедоносчиков, которые торгуют, и весьма прибыльно этим ремеслом»²⁰⁶.

Тому і не дивно, що Бібіков не шкодував значних коштів задля боротьби із впливом Бердичева. Його адміністрації в прикордонних Волинській і Подільській губерніях виділяли 30 тис. рублів асигнаціями у беззвітне розпорядження. Із цієї суми утримувалися таємні агенти, нагороджувалися всі достовірні доноси, видавалися нагороди за затримання втікачів, злочинців, розкриття контрабанди і т.д. Як стверджував ад'ютант при волинському губернаторі Микола Мамаєв, генерал-губернатор Бібіков «в раскрытии сообщников действовал еще ревностней чем виленский генерал-губернатор; достаточно было хоть лоскутка оторванной бумажки с самым незначительным намеком, чтобы произвести обыски и аресты»²⁰⁷. Його підтримував і тодішній волинський губернатор Лашкар'єв, який наполягав на тому, що «останавливаться на потерях владельцев в м. Бердичева нельзя, в этом не имеется общей пользы тогда, когда это противоречит коренным законам и выгодам настоящего времени»²⁰⁸. Вони розуміли, що містечко жило завдяки ярмаркам, які приносили Волинській губернії чи не найбільші прибутки²⁰⁹, тому у майбутньому і сподівалися перевести їх до Житомира і Києва.

Для цього російська влада навіть створила проект для перенесення бердичівських ярмарків із Бердичева в Житомир. Його ідея полягала в тому, щоб змістити торги в місті Житомирі – на 1 квітня в день Марії Еліпської, 1 червня – в день Мученика Аустини і 1 серпня – на Маковія. Житомирські ярмарки повинні були б розорити бердичівські, які проходили після них 12

²⁰⁶ Косич А. Бердичев. Статистический опис. – С.17-18.

²⁰⁷ Мамаев Н. Исторический вестник// Историко-литературный журнал. Том. LXXXVI, - СПб. 1901. – С. 51-52.

²⁰⁸ ЦДІАК. – Фонд 442. – Оп. 1. – Спр. 2054. – Арк. 84.

²⁰⁹ Там само. – Арк. 23-26.

червня на Онуфрія, 15 серпня на Успіння Богородиці і 1 листопада на Косьми і Доміана. Окрім цього велося таємне листування між російськими чиновниками про перенесення Онуфріївської ярмакри із Бердичева до Києва, але статися цьому не судилося. Російська адміністрація розуміла, що в разі таких дій можна «ожидать и почти наверно, что дворяни Польские готовы даже с последствиями употребить усилия к недопущению Бердичевской ярмарки в упадок»²¹⁰.

Натомість було прийнято рішення про перепідпорядкування містечка із Житомирського повіту Волинської губернії в Київську під особистий нагляд генерал-губернатора Бібікова. Хоча волинська адміністрація протистояла цьому, з імперської точки зору цей крок був виправданим. По-перше, дозволяв природнім шляхом розірвати бердичівсько-житомирські зв'язки і тим самим прикрити нелегальні економічні схеми. По-друге, вирішував «польську проблему», яка полягала в тому, що поляки використовували місто як центр своєї опозиційної діяльності. Відтак указом Сенату від 21 лютого 1844 р. Бердичів передали на правах містечка до складу Махнівського повіту. Як результат, кордон між Волинською та Київською губерніями пройшов за лінією Маркуші – Велика П'ятигірка – Жидовецька корчма – Жидівці (сучасне село Романівка) – Скраглівка – Чехи (сучасне село Дубівка). У Бердичеві на той час проживала 41 тис. мешканців, у той час як населення Києва становило біля 50 тисяч.²¹¹

Водночас «Положення про підпорядкування євреїв в містах і повітах загальному управлінню» 1844 р. остаточно підсумовувало зміну курсу російської влади щодо євреїв. Воно ліквідувало кагал і передавало його обов'язки місцевим Міським думах і Ратушам. Як стверджував Бейзер, скасування кагалу було характерною рисою правління імператора Миколи I,

²¹⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1258. – Арк. 27.

²¹¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 789а. – Сп. 89. – Арк. 17.

який переслідував будь-яке інакомислення в країні, прагнучи перетворити її в казарму²¹². Воно не лише руйнувало традиційний уклад єврейської громади, але й перетворювало вже усталені механізми взаємодії у міському режимі. Паралельно з ліквідацією кагалу було видано «Положення про коробковий збір з євреїв», згідно з яким коробочний збір в першу чергу повинен був використовуватися на сплату урядових податків і боргів громад, а потім на утримання єврейських шкіл, єврейських сільсько-господарських поселень і на благодійність. Окрім цього, положення доповнювалося також призначенням до штату чиновника генерал-губернатора з особливих доручень – посади «вченого єврея». Його обов'язками були: переклад різноманітної документації, пошук компромісних рішень у спірних питаннях між владою та єврейськими громадами, надання консультацій російським чиновникам щодо єврейських традицій та релігії²¹³. На нашу думку, поява цих законодавчих актів в один період свідчила про те, що уряд прагнув контролювати єврейські громади та отримувати від євреїв більше економічної вигоди.

Як результат, механізми функціонування міського режиму були порушені: єврейський кагал ліквідовано і місцева еліта була змушена адаптуватися до нових умов, а сам Бердичів відірвано від його зв'язків із Житомиром та позбавлено вигідного розташування у Волинській губернії. Але й цей формат міського режиму остаточно змінився, коли спеціальним указом Його Імператорської Величності від 16 січня 1846 р. Бердичеву було надано статус повітового міста і створено у ньому Міську думу, Магістрат,

²¹² *Биюшкина Н.И., Егоров В.В.* Высочайшее утвержденное положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению с уничтожением еврейских кагалов от 19 декабря 1844 г. как важнейший источник регулирования самостоятельности еврейской общины // Вестник Нижегородского университета Н.И. Лобачевского. - 2013. - №2. - С. 243-246.

²¹³ *Бармак М.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). – С.331.

Словесний і Сирітський суд²¹⁴. Відповідно до російського законодавства, лише 1/3 бердичівського єврейства могла обіймати посади в органах міського управління, але оскільки на середину XIX ст. це було демографічно неможливо (євреї склали 90% населення), процедура було порушено і першим міським головою було обрано, хоча і вихрещеного, але нащадка нам уже відомого Рувіма Рубінштейна.²¹⁵

Таким чином, формування міських органів міста, а також впорядкування суспільної організації єврейської громади Бердичева, шляхом цілеспрямованої політики дозволило окреслити межі допустимої економічної і політичної «сваволі», яка панувала у містечку за часів Радзивілів, а також інтегрувати претензії євреїв і поляків на владу у Бердичеві в імперський дискурс. Довгоочікуваний статус міста, який випрошували бердичівляни у волинського губернатора і самого імператора, коштував занадто дорого – він обернувся втратою уже традиційних зв'язків і балансу впливів у середовищі штетлу. Хоча органи міського управління все ж не мали потрібного ефекту і ці заходи не забезпечували реального контролю над населенням, вони дозволили дистанціювати магнатів Радзивілів від влади у містечку, і таким чином створили сприятливіші умови для зросійщення бердичівського єврейства.

* * *

Тривалий час влада штетлу знаходилася у системі координат власників містечка і торгових еліт. Така позиція співпраці у містечку забезпечувала розвиток економіки, позитивну демографічну динаміку у Бердичеві та розвиток штетлу як регіонального центру культури. Після переходу

²¹⁴ Шульгин В. Юго-Западный Край под управлением Д. Г. Бибилова (1838-1853) // Новая и Старая Россия. – Петербург, 1879. – № 5. – С. 5 – 131.

²¹⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 36. - Спр. 1634. – Арк. 11-27.

Бердичева до складу Російської імперії ця мережа соціальних зв'язків деякий час зберігалася і приносила дивіденти як Матеушу Радзивілли, так і найзаможнішим бердичівським євреям (Рубінштейнам, Ліхтенштейнам, Манзонам, Гальперінам та іншим). Проте, після смерті бердичівського власника та зміни політики російської адміністрації щодо євреїв в цілому і штетлів зокрема, міський режим змінився. Спочатку, міське управління підпорядкували своїм інтересам торгові еліти, а з приходом до влади Миколи I – цю уже традиційну мережу зв'язку бердичівського суспільства остаточно було змінено. Після перепідпорядкування Бердичева з Волинської до Київської губернії та надання Бердичеву статусу міста, міський режим у штетлі остаточно втратив свою домодерну структуру.

РОЗДІЛ IV. СОЦІАЛЬНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ МІСТЕЧКА, АБО ПРИВЛАСНЕННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

4.1 Описуючи містечко, або релігія, професія та етнічність

Як стверджував Мішель Фуко, під владою не можна розуміти сам лише інститут влади. Вона не є чимось монополізованим і однорідним, вона розсіюється у всі сфери людського життя, як певна технологія, модель соціальної комунікації і панування, що проявляється у різних міських середовищах²¹⁶. Тому, щоб означити соціальне поле конкурування за владу, недостатньо лише охарактеризувати коаліцію міського режиму, а потрібно розглянути явище влади також з точки зору її широкого спектру взаємодії – компромісу і протистояння різних акторів міського соціуму.

Різні групи бердичівських мешканців, такі як місцеві фінансові еліти і російські урядовці, імперські військові та польські шляхтичі, бердичівський криміналітет та волинська магнатурія, в силу свого світогляду, статусу в соціальній ієрархії так чи інакше взаємодіяли в системі координат влади. Вони могли використовувати технології, щоб протистояти офіційному інституту влади, промотувати своє панування над іншими, або поглинати та/чи ретранслювати владу. В умовах зростання кількості населення Бердичева (з 1789 по 1849 р. лише єврейське населення у містечку зросло у понад як 14 разів - з 1 511 душ (2 100 – загальне населення) у 1789 р. до 35 716 (41 141 – загальне населення) у 184²¹⁷), ці зв'язки з часом ускладнювалися і набували нових ознак. Містечко у першій половині XIX ст. остаточно перетворилося на складний соціокультурний організм, який вмщував у собі групи різних професій, релігійних конфесій та культурних орієнтирів, які конкурували за місце і вплив у просторі міста. Бердичів з цієї

²¹⁶ Дет.: Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – Москва, 1996.

²¹⁷ Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – S.432;

точки зору, став, як згадував Олександр Єловський (1804-1877), центром, серцем Росії:

Був також і в Бердичеві, адже як не побачити того міста, що як і Київ в час контрактів, в період чотирьох своїх ярмарків, є збіговиськом української, подільської та волинської шляхти; того міста, що лежить посередині всіх земель російських і ціла Русь якби серце відроджує²¹⁸

Незважаючи на це, скласти реальну соціальну карту мешканців та гостей єврейського містечка було не так просто. Для того, щоб класифікувати жителів штетлу відповідно до їхньої соціальної, релігійної та етнічної належності, стратифікувати їх на групи згідно владними орієнтирами, потрібно було здійснити детальну наукову роботу. Першими вдалися до таких експедицій російські урядовці, але навіть зібрані ними дані, разом із джерелами єврейських громад, місцевої влади і незалежних дослідників (наприклад, Ігнація Шипера чи Андрія Аксакова), не дають нам повної соціальної картини штетлу. Ці джерела, як правило, були складені бюрократами, вченими і ентузіастами з різними і навіть несумісними навичками і прив'язаностями. Тому багато джерел, що описували мешканців Бердичева використовували різні категорії і класифікації, що ще більше ускладнює нам завдання.

Першими «експертами» міської статистики були, скоріше за все, місцеві поліцейські. Саме вони були авторами офіційних і напівофіційних джерел початку XIX ст. Одним із перших таких документів була ревізійна сказка, яка відображала податкове населення містечка. Вона акцентувала увагу, в першу чергу, на купцях і цехових ремісниках. Натомість, все інше населення залишалось за межами цих описів. Так, відповідно до першої документально збереженої такої ревізійної сказки 1834 року, у Бердичеві проживало 8 купців і 160 міщан.²¹⁹ До того ж це були не лише чоловіки (що на той час було

²¹⁸ *Jelowski A. Moje wspomnienia.* – S. 161.

²¹⁹ ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 2. – Спр. 435. - Арк. 5-109.

звичною практикою), але й жінки. Більше того, окремі представни_ки_ці бердичівського купецтва намагались ухилитись від ревізії (перепису), аби не сплачувати податки державі (наприклад, під час ревізії вказати про свою приналежність не до купецтва, а до міщан).²²⁰

Іншим таким джерелом був «Список купців Київської губернії Бердичівського єврейського товариства, що підлягають свічному збору за Шабашні та святкові дні». Збір стягувався за званням і станом: з міщан за розрядами – заможних, середнього стану та нижчого, з купців – згідно з гільдією. Вперше свічний збір став офіційно і в той же час самостійно функціонувати у Вільно (Вільнюсі) в 1847 році. Як бачимо, збір діяв і в Бердичеві. Йому підлягала кожна подружня пара, виключаючи молоде подружжя, яке не мало окремого господарства і проживало з батьками. Збір оплачували також вдівці, вдови і розведені, якщо мали окреме господарство. Звільнялися від збору землероби, нижні чини, зубожілі міщани. Станом на 1847 рік у Бердичеві до 1-ї гільдії було зараховано 12 купців, до 2-ї – 15 купців, до 3-ї – 343 купці.²²¹ (Додаток 21)

Детальніші джерела з'явилися з розвитком позитивізму, який заклав початок детального дослідження жителів єврейського містечка. Цей підхід призвів до того, що у 1852 році І. Фундукулей опублікував серед інших детальний опис Бердичева.²²² Його звіт базувався, в основному, на використанні таких категорій, як соціальна спеціалізація (професія), стать, вік, релігія і походження. І незважаючи на те, що Даніель Бровер називав таку стратифікацію населення – «кастоподібним ієрархічним порядком і безпорядком»,²²³ все ж вона дозволяє нам класифікувати і виділити різні

²²⁰ ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 2. – Спр. 1056. - Арк. 24-30; 63-81.

²²¹ ДАКО. – Ф.694. – Оп. 1. – Спр. 1. - Арк. 1-35

²²² *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – С. 419-447

²²³ *Brower D.* The Russian City between Tradition and Modernity (1850-1900). – P. 16.

групи населення Бердичева, їхню кількість, склад і навіть матеріальний статус.

Відповідно до Фундукулея, станом на 1846 р. загальна кількість жителів у Бердичеві досягала 41,141 мешканців.²²⁴ Із демографічної точки зору, Бердичів був порівнюваний із австрійськими Бродами, польським Краковом, німецьким Дрезденом і американським Вашингтоном (Додаток 20). Більше того, його населення наймовірніше перевищувало офіційні дані, адже в Бердичеві постійно проживало багато нелегалів, а частина єврейства не хотіла платити податок, тому ховалися від обліку. Як стверджував Петраков,

Вообще верных цифровых данных по народонаселению города не имеется: цифры по племенам не сходятся с цифрами по сословиям, а цифры по ремеслам наводят на сильное сомнение в их верности... Сквозные чердаки, таинственные подвалы, обычай безпаспортных и других скрывающихся личностей пользоваться гостепреимством укрывателей по-очередно, поздня запись родившихся между еврейским населением, и состояние по спискам живым таких лиц, которые давно похоронены, но пользуются какими нибудь льготами; наконец значительная наличность женского населения (до 43-х тысяч), — служат поводом считать официальную цифру ниже действительности.²²⁵

З точки зору розподілу за статтю у Бердичеві проживали 19,365 чоловіків і 21,776 жінок (тобто останніх на 12% більше). В цьому плані Бердичів не був схожим на Київ, в якому на середину ХІХ ст. проживало 39,328 чоловіків і 31,013 жінок.²²⁶ Більше того, як видно із поданої таблиці, жінки не лише склали більшу частину населення, але й були широко представлені у різного роду торгових та ремісничих професіях, що не було притаманним для міст цього регіону. (Додаток 21)

Релігія була, можливо, найважливішою категорією класифікації населення. Перепис включав більшість релігійних конфесій, що можна було

²²⁴ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – С. 422.

²²⁵ Петраков И. Бердичев. – Киев, 1882. – С. 20-24.

²²⁶ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – С. 422.

зустріти в європейській частині імперії і, як не дивно, євреї домінували у міському просторі. Як стверджував Андрій Глаголев, «Бердичів був толкучим ринком євреїв»²²⁷. Із загальної кількості населення до євреїв належало 16 867 чоловіків і 18 840 жінок. Бердичів був на 87,5 % єврейським містечком і ці дані наймовірніше були ще вищими, зважаючи, що в 1845 році новонароджених євреїв було 1602, натомість померлих лише 978²²⁸.

Із числа загальної кількості жителів до православного віросповідання належало 770 чоловіків і 861 жінка²²⁹. Вони репрезентували на соціальній мапі містечка переважно духовенство, російських чиновників та військових. Їх у Бердичеві було удвічі більше ніж католиків. І незважаючи на те, що серед єврейства з'являлися вихрести, наприклад, як уже згадувані нами Рубінштейни,²³⁰ православне духовенство у порівнянні з католицьким мало менший вплив на свою паству. Як стверджував полковник Петраков,

Два обширных католических костела во время службы бывают переполнены народом, между тем как из 3-х православных церквей обыкновенно служат в 2-х и молящихся бывает не особенно много. Судя по этой внешности можно предположить что Православное духовенство имеет меньшее влияния на свою паству, чем католическое.²³¹

Натомість вагому роль у міському просторі відігравали російські військові та чиновники. У Бердичеві квартирувався один бригадний і один полковий штаб російських військ, зокрема 22 офіцери і 954 нижчих чинів. Проживали також члени інвалідної команди у кількості 2 офіцерів і 201 осіб нижчого чину. Вони часто відвідували містечко і частково тут осідали, заводили сім'ї. Серед містян було 12 солдатських дружин²³². (Додаток 210

²²⁷ Глаголев А. Записки русского путешественника, с 1823 по 1827 год. – С. 108.

²²⁸ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – С. 422.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Сім'я Рубінштейнів, можливо, через горілчані війни чи змову «Хейрам» у 1834 році повністю перейшла у християнство у складі 32 осіб (Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). — С. 93)

²³¹ Петроков И. Бердичев. – С. 28-33.

²³² Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – С. 424.

До римо-католицького віросповідання належало 1 695 представників чоловічої і 2 054 жіночої статі. Починаючи від XVIII ст., коли було короновано ікону Божої матері, Кармелітський монастир став центром паломництва католиків із усієї Східної Європи, а характер і стиль штетлівського життя приваблював багатьох шляхтичів. Як стверджував Чайковський, який і сам проживав у Бердичеві,

Я так много написал об еврейском Бердичеве, как будто писал о старом Киеве, потому что, по моему мнению, только эти два города во всей Юго-Западной России носят особый отпечаток, чуждый иноземного влияния, оба не подтянуты под западные образцы и формы. Здесь еще веет славянством, шляхетством, козачеством...²³³

Тут завдяки Кармелітському монастирю збиралося все волинське шляхетство. Бердичів поряд із Кременцем, який був символом освіти і світськості Волині, уособлював для них місце зустрічей, знайомств, розваг, метушні й розбещення.²³⁴ У містечку, вже згадуваний нами М. Чайковський «узнав колегу по Кременцу, ксендза Соколовського, отличного проповідника; вместе с другими клириками из разных кляшторов — из Луцка, Житомира, Константинова, он посещал в лицее лекции истории и литературы польской и латинской».²³⁵ І це не було випадковістю, а швидше традицією, адже саме у Бердичеві домовлялися про такі зустрічі, щоб потім у листуванні писати: «*Pisz do mnie na Berdyczów*», який став крилатим у польській літературі і чудово ілюстрував, з чим асоціювалося бердичівське повсякдення. Дослівно ця фраза означала, що контакт із співрозмовником неможливий. В цьому сенсі місто консервувало те, що відбувалося у ньому від зовнішнього світу²³⁶.

²³³ Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) – С. 473.

²³⁴ Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. – С. 231.

²³⁵ Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). – С. 476.

²³⁶ Ця фраза часто зустрічається у польській літературі. Наприклад, Олександр Єловський пише: «a któredy, bracie? na Berdyczów. Między młodzieżą nie ma pół godziny rozmowy, żeby Berdyczów, niby Paryż jaki, na plac nie wyjechał. Berdyczów każdemu wygodny, każdemu po

На основі цього можна зробити кілька важливих спостережень щодо традиційної соціальної структури Бердичева. По-перше, євреї були найбільшою, фактично домінуючою торгівельною громадою. І з огляду на те, що більшість мешканців Бердичева, а саме 40 % від його єврейського населення, отримували прибутки саме від торгівлі, а це було на 15 % більше, ніж відповідний відсоток для всіх єврейських купців у інших містах та містечках східних прикордонних районів на той час²³⁷, ця торгівельна еліта сформувала доволі вузьке коло привілейованих, який чимось нагадував олігархію (Додаток 20). По-друге, незважаючи на закриття кармелітської друкарні і передачі самого монастиря російській адміністрації, католики залишилися найбільш впливовою християнською громадою. По-третє, православні (включаючи етнічних українців), незважаючи на досить велику репрезентацію на соціальній мапі, не були корінними жителями штетлу. В основному вони забезпечували містечко частиною господарських послуг, були солдатами, ремісниками, селянами. Варто зазначити, що частина з них була вихрещеними євреями, які з особистих мотивів приймали нову віру, але при цьому залишали зв'язки зі своєю громадою.

Таким чином, російські урядовці сприймали населення цих містечок як однорідне середовище з точки зору соціальних ролей у містечку; а зважаючи на те, що у російському законодавстві «дійсними громадянами» міста були лише ті його мешканці, хто оподатковувався, тобто купці, міщани, ремісники, – значна кількість безпосередніх власників нерухомості (дворяни, особи духовного чину, сільські обивателі) не завжди були у фокусі імперської соціології²³⁸. Соціальна реальність штетлу була значно складнішою, ніж її представляли російські чиновники. Бердичівляни являли

drodze, stąd przysłowie: Pisuj do mnie na Berdyczów» (*Jelowicki A. Moje wspomnienia. – S. 161*)

²³⁷ *Schipper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – P. 436.*

²³⁸ *Bilenky S. Imperial Urbanism in The Borderlands. Kyiv, 1800-1905. – P. 56.*

собою декілька різноманітних соціальних, професійних і релігійних груп, кожна з яких мала особливий статус в соціумі і власну юрисдикцію. Вони розділяли містечко не лише просторово, але й чітко розрізняли представників того чи іншого середовища.

Так, єврейське населення не було однорідним з точки зору релігії. Окрім православних, католиків і уніатів, у просторі штетлу співіснували представники ідей маскілімів (Гаскалі)²³⁹ і хасидизму. Окрім того, що Бердичів був визнаним центром хасидів у Східній Європі і серед бердичівської торгівельної еліти було чимало наступників цадика Леві Іцхока (відомого як «Кедушат Леві»),²⁴⁰ на початку ХІХ ст. у містечку також оселився єврейський автор Тобіас Федер Гутманн, який під впливом Ісаака Бера Левінсона створив бердичівську групу маскілімів у 1820-х роках. Вони завжди були в опозиції один до одного – маскіліми не сприймали фанатичного сповідання віри хасидів і їх кабалу, а хасиди, у свою чергу, негативно ставилися до тих, хто підлаштовувався до імперських реалій.

Не була єврейська громада однорідна відповідної до професійної спеціалізації та особистих статків. Незважаючи на те, що такі представники фінансових операцій, як фірми Манзонів, Єфрусіїв, Горвиць, Френкелів, Трахтенбергів, були відомі на всю Європу, значна частина населення Бердичева була бідною. За офіційними документами це відслідкувати складно, оскільки вони демонструють, що із 186 євреїв, які займалися

²³⁹ Прихильники Просвітництва (маскілім) хотіли поєднати модернізацію зі збереженням унікальних особливостей єврейської ідентичності: релігіями, мовою іврит, культурним і етнічною приналежністю. Вони відстоювали світську освіту, «продуктивізація» (кермові євреї в фермерства та ремесла), а також інтеграції з навколишнім християнським суспільством, відмовившись від традиційної єврейської одягу, мови і митних сепаратистський. Маскілім хотів «очистити» релігійна традиція повертається до біблійних джерел, вивчаючи іврит граматики і класичної літератури на івриті, і, на думку деяких, реформування ритуального закону. Вони вважали, що містицизм і магію, часто ознаки хасидизму, а саме ті, середньовічна, мракобіс традиції, які необхідно викоринити. (Hasidism: A New History. - P. 266)

²⁴⁰ Hasidism: A New History. – P. 108.

комерційною діяльністю, 70 належало до дуже забезпечених, решта – 116 мали середні доходи, водночас жоден не належав до бідних. Проте, варто брати до уваги, що поряд із ними проживало лише за офіційними даними близько 4000 євреїв без зайнятості, які, насправді, займалися різним незаконним промислом або факторством на вулицях²⁴¹ (Див. таблицю С).

Важливу роль у містечку відігравали і військові, які особисто представляли російську владу у Бердичеві. Вони, як стверджує Річард Вортман, були носіями імперської культури і відігравали ключову роль у ретрансляції влади імператора.²⁴² У містечку проживали 91 відставний солдат і 29 солдаток, окрім цього у штетлі було 12 солдатських дружин, 38 відпускних нижчих чинів і 58 кантоністів. Цю цифру не порівняти із тисячами військовослужбовців у Києві, але це не означало, що дислокація російської армії поблизу штетлу не була для нього проблемою. Люди у формі, постійно проживаючи в казармах і приватних квартирах, також проходили тимчасові збори в таборах, але при цьому часто проводили дозвілля у місті²⁴³.

Варто підкреслити, що у Бердичеві також було засновано рух балагурів, так званий «своєрідний рух серед шляхетної молоді України, Поділля та Волині, центром якого був Бердичів з навколишньою територією»²⁴⁴. Балагури одягались у стилі бердичівських єврейських кучерів, наслідували манери князя Юзефа Понятовського, його легендарну поведінку й розваги у своїх маєтках в 1779 – 1805 рр. Їхня поведінка характеризувалась демонстративною неповагою до освіти, відмовою від громадської служби, порушенням суспільних норм. Вони привносили хаос у штетлівське

²⁴¹ *Schipper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich.* – P. 434.

²⁴² *Wortman R. Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration: Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy.* – Boston: Academic Studies Press, 2014. – P. 119.

²⁴³ *Фундуклей. II. Статистическое описание Киевской губернии.* – С. 424.

²⁴⁴ *Seńkiw I. Biuletyn Polsko-Ukraiński // Tygodnik illustrowany.* – 1936. – № 46 (185). – S. 474 – 475.

середовище, адже заохочували грубу демонстрацію фізичної сили перед іншими людьми. Балагури також часто влаштовували полювання на вовків сам на сам, скачки на конях в оголеному вигляді, організацію на козацький манер «степових банкетів» тощо²⁴⁵.

Окрім цього, перепис 1830-40-х рр. не враховував непостійних жителів містечка. Бердичів набував зовсім іншого ритму життя у часи щорічних ярмарок на: 5 березня на Поховальну, у червні-липні на Онуфрія, у серпні-вересні на Успіння і в листопаді на Космодіанську. Описуючи внутрішній простір міста, Мамаєв підкреслював його перевантаженість: «и в обыкновенное время нельзя сделать шагу, чтобы не наткнуться на еврея, темь более во время ярмарки».²⁴⁶

4.2 Повсякденні практики як форма привласнення простору

Ми можемо спробувати оживити соціальне середовище у Бердичеві і можливий характер взаємодії у ньому різних культурних іншостей. Уявивши один день з життя штетлу, наприклад, початку липня 1829 року. Припустимо, що польський шляхтич, щойно закінчивши Кременецький ліцей, на запрошення своїх товаришів-інтелектуалів вирішив відвідати бердичівську ярмарку. Дуже ймовірно, що він по дорозі зі сторони Хмільника в районі Загребелля зустрине натовп євреїв на повозках, які йшли або поверталися з Бердичева. Опівдні він міг би почути церковний дзвін Троїцької церкви, що стоїть при в'їзді на міст через р. Гнилоп'ять. В'їхавши під мурами Кармелітського монастиря у містечко, він побачив би на вулицях різноплемянний натовп, який переходив із однієї лавки до іншої: чоловіки та жінки, старі та молоді, дами у вишуканих шатах, супроводжувані

²⁴⁵ *Єршов В.* Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. – С. 180-183.

²⁴⁶ *Мамаєв Н.* Исторический вестник// Историко-литературный журнал. Том. LXXXV, – СПб. 1901. – С. 797.

елегантними молодиками, пани і прості шляхтичі заповняли б магазини або самі в них несли свою службу. Серед цього гомону виділялися б дзвінки єврейські вигуки: «Холодна вода з льодом! Холодна вода з льодом!». Тут місцеві євреї зустріли б його з помітним занепокоєнням, оглядаючи з ніг до голови і стараючись дізнатися його характер, вподобання, бажання і, що найголовніше, його розмір гаманця. Один із них підійшов би і запропонував свої послуги, ночівлю, найкращі магазини і, в першу чергу, безпеку. Шляхтич відмовився б і звернув би у бік таверни, де він збирався зустрітися із товаришем. Наполегливий єврей відмовляв би його тим, що там небезпечно, адже там зараз сидять російські гусари, але наш шляхтич не послухав би його. І по дорозі через Соборну площу зайшов би до книжкового магазину Теофіла, де він хотів знайти книгу Міцкевича в подарунок. Повертаючись із Михайлівської на Махнівську вулицю він побачив би дивний натовп євреїв (ймовірно фанатиків), які йшли в сторону старої синагоги. Зустрівшись біля таверни з паном, вони вирішили б піти в бердичівський театр, де грала трупа Змієвського (чи Зелінського) виставу «Doktora z misu» Мольєра. По дорозі туди, неподалік від Кінної площі, вони почули б якийсь гул і побачили хмару пилуки, що снувала у їхню сторону, – то знову балагури влаштували скачки, – подумав би він. Далі прийшов би до театру, наш шляхтич скрізь відчував би гамір і відчуття занепокоєності від скорого дебюту відомого автора. По закінченню п'єси вони вирішили б відпочити від поїздки і уже наступного ранку почати день із гри у карти у палаці Радзивіллів, але це вже буде зовсім інша історія...²⁴⁷

²⁴⁷ Ця реконструкція написана на основі мемуарів Міхала Чайковського, Францишека Ковальського та Миколи Мамаєв, які відвідували Бердичів приблизно в один і той самий час. Так, наприклад, Францишек Ковальський згадує так званого Миколая Чайковського, польського шляхтича, відомого на всю округу. Ймовірно, це був саме наш Міхал Чайковський, адже серед його родичів, що проживали у околиці Бердичева і Гальчина не було ніяких Миколаїв і опис цього персонажу цілком відповідає образу Міхала.

Така уявна картина обов'язково мала б і соціальний, і етнокультурний підтекст, адже вона репрезентувала б досить неоднозначне середовище, дозволяла відчутти множинність різних сил у міському просторі і гру міського життя, яке шляхом безперервних сутічок трансформує простір містечка. Саме завдяки такій реконструкції можна зрозуміти як саме розсіюється влада у всі сфери людського життя і простору, як за допомогою різних технологій поведінки освоюється міське середовище. Але окрім цього вона також робить видимими місця, в яких уже існують правила взаємодії, і простори, де конкуренція за право нав'язувати свою волю досі відбувається.

Одним із таких просторів було центральне місце Бердичева – торгівельна площа. Вона разом із суміжними вулицями була середовищем конкурування різних культурних іншостей, тому разом з тим, що відкривала багато можливостей для місцевих жителів, водночас вимагала від них конкретних правил поведінки. Здавалося б, що ці закони і норми повинна була б диктувати місцева поліція. І вона дійсно імітувала порядок на вулицях Бердичева і була певним орієнтиром для тих, хто реально потребував захисту. Проте, в цьому хаосі поліціанти, напевно, були єдиними, хто думав про закон. У Бердичеві, за відчуттями Францищека Ковальського, було дозволено все і порушення традиційних норм поведінки не засуджувалося, а навпаки набирало рис міфу²⁴⁸. Воно і не дивно, адже місцева поліція була досить інертною і, як стверджував Міхал Чайковський, бердичівські поліцейські навіть цуралися здійснювати рейди у єврейські квартали, а якщо і наважувалися, то робили це швидко і недовго там залишалися. Вони відособлювалися від того, що відбувалося на вулицях і тим самим втрачали зв'язок із простором, який став точкою перетину як для жителів містечка, так і його гостей.

²⁴⁸ Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок.– С. 162–176.

Тому і не дивно, що у центральному місці Бердичева, як згадував Ковальський, саме єврейське населення вирізнялося найбільше, адже «...у цьому впорядкованому хаосі чітко знало своє місце і використовувало його задля власної вигоди».²⁴⁹ Євреї, в першу чергу, диктували межі дозволеного і недозволеного. І як характеризував особливості їхньої поведінки і місця в соціальній ієрархії вихованець Кременецького ліцею :

Бердичівські євреї вважаються якимись природженими аристократами: найбідніший з них зверхньо дивиться на єврея – мешканця інших міст і з великою повагою на бердичівського єврея, хоч би той був бідним балагулом. Немає нічого, більш потішного, ніж єврей аристократ і фанфарон, особливо ж, коли він з Бердичева: чим більше в нього грошей, тим більше в нього чванькуватості й зневаги до тих, хто бідніший за нього²⁵⁰

У такій поведінці і домінуванні євреїв на відкритому просторі містечка, насправді, не було нічого дивного, адже штетлівський характер життя змушував євреїв із Пісків, Старого міста і Качанівки виходити у соціальний простір, на торгові площі, базари, таверни і шинки, брати участь як у світському, так і релігійному житті. Як стверджує Ігнацій Шипер, у Бердичеві було 14% євреїв, які офіційно нічим не займалися, але заробляли саме на вуличних промислах.²⁵¹

На вулицях місцеве єврейство у своїх щоденних практиках на відміну від своїх неєврейських сусідів керувалося зовсім іншими мотивами і орієнтирами. Так, на фоні інертних представників місцевої поліції, бердичівське єврейство в своїй більшості не поважало російських законів і користувалася власною логікою трактування порядків. Із зростанням дискримінації їхня згуртованість лише збільшувалася. І з цим погоджується Оскар Бауман, який стверджує, що «єврея не можна вбити, позбавивши його будинку, відпочинку та благополуччя. Чим більше ви намагаєтеся, тим

²⁴⁹ Там само. – С. 175.

²⁵⁰ Там само. – С. 176.

²⁵¹ *Schipper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich.* – P. 446.

жорсткішим він стає. Чим комфортніше він почуватися, тим слабкіше його іудаїзм і тим легше він [єврей] полишає його»²⁵²

На торгівельних площах, ярмарках, вулицях особливу роль відігравала сила, адже в умовах відсутності влади лише насильство доводило зверхність однієї людини над іншою. Воно в цьому контексті ставало звичною справою для штетлу. Фізичні, риторичні і вербальні акти агресії були справою повсякденною. Насильство, як стверджує Й. Петровський-Штерн, належало до робочих мов штетла. Спалахи агресії були такою ж важливою частиною нормального життя, як недільні базари.²⁵³ Так, справжній бунт у Бердичеві відбувся, коли місцевий монополісти Рубінштейн у 1830-х рр. підняв ціни на горілку, місцеве єврейство оголосило виготовлене у містечку спиртне поза законом, а той, хто скоштує бердичівської оковитої, опиниться поза єврейською громадою. Повстання супроводжувалося псуванням майна поміщицьких корчм, написами «херем» (відлучення), бойкотом і, звичайно, насильством²⁵⁴.

Своєрідна штетліська економіка знала легальні способи вирішення конфліктів, проте вони були малоефективні. Євреї дійшли висновку, що раз суди повільні і корумповані, то насильство є набагато дієвішим механізмом нав'язування своєї волі. Так, бердичівські євреї-пекарі не збиралися мирно полагоджувати конфлікт із Давідом Шехтаном, який посмів влізти у їхній бізнес, не сплативши внеску до цеху. Вони вдерлися до нього в дім, відібрали гроші й нещадно побили за порушення монополії²⁵⁵.

Містяни іншого соціального статусу чи етнічного походження регулярно наражалися на «щоденне функціональне насильство». Юдеї та

²⁵² Ehrlich A. Das Shtetl: Wirtschaftliche und soziale Strukturen der ostjüdischen Lebensweise /Електронний ресурс: <https://www.hagalil.com/galluth/shtetl/au3.htm#4.4>)%20Soziale, відвідано 05.06.2020

²⁵³ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. – С. 154.

²⁵⁴ ДАЖО. – Ф. 606. – Оп 1. – Спр. 5. – 121 арк.

²⁵⁵ Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка – С. 153.

християни вели «щоденний діалог насильства в Російській імперії»²⁵⁶. Так, М. Чайковський згадував, що

настоящим паном там был шинкар — еврей, умевший обойтись со всеми, и шляхтичами — собственники и их жены ходили к нему по очереди караулить и отбывать разные повинности, но, когда наступал срок заключения условия или расплаты, сейчас же получали в ухо и за пейсы... Били, били, а когда пропивали все, снова шли к нему на работу. Такая жизнь извращала ум и дурно влияла на чувство, а высокая фантазия и сознание своего достоинства направлялись на дурное, на процессы, драки..²⁵⁷

Власник містечка охоче делегував власний привілей на насильство своїм впливовим орендаторам, як це було із Рубінштейном, проте і сам не забував пригноблювати євреїв. Як стверджує Петровський-Штерн, бердичівські євреї раз по раз скаржилися на свавілля Матеуша Радзивілла: він принижував купців, які, на його думку, порушували свій контракт на оренду й не приносили йому належних прибутків²⁵⁸.

Розквартировані у містечку солдати та офіцери також належали до цієї традиції насильства. Місцем де, вони розкривали у собі весь такий потенціал були приміщення громадського харчування. Одним з таких місць був трактир Познанський, в який завів польського шляхтича Ковальського місцевий єврей-фактор. Він розташовувався поблизу «ратуші» і в ньому часто сиділи гусари (швидше за все астраханського полку, які у 1824 р. квартирувалися в Бердичеві), випивали, грали в більярд. Вони фактично привласнювали цей простір. Так, коли Ф. Ковальський хотів зайти пізнього вечора в один із бердичівських шинків, єврей-фактор «зі стурбованістю на обличчі почав умовляти, аби ми не заходили туди. – Чому?– запитали ми. – Тому що страшно туди ходити. – Які ж там страхи? – Ай вай! Там великі страхи! Туди всі пани бояться ходити, тому що в тім трактирі сидять лише гусари, котрі на постої в Бердичеві. А то такі галабурди – ай вай! Кожного зачеплять,

²⁵⁶ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка – С. 153.

²⁵⁷ *Записки Михаила Чайковского (Садык-паши).* – С. 120

²⁵⁸ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка. – С. 176.

осміють, дурнем зроблять, обіграють на більярді, поб'ють, випхають. Я вам, ясні панове, не раджу ходити туди».²⁵⁹

В інших рамках соціальної поведінки знаходилися балагури, які «демонстративно проявляли неухажение к существующим общественным нормам и правилам, насмехались над образованием и хвастались физической силой. Любимыми развлечениями у них были охота на волков (один на один), соревнование на конях и громкие гулянки. Не проходит ныне ни одной ярмарки без какого-либо особого происшествия: то прибьют полицмейстера, кого-нибудь обыграют, или сделают какие-либо буйства»²⁶⁰ Вони були одними із найактивніших провідників хаосу у місті і одягалися в стилі бердичівських єврейських возних, тобто в рубахах з грубого полотна, шкіряних штанях та картузах. Недаремно Бердичів вважали столицею балагурства, а у 1840 р. Бібіков навіть відправив спеціального уповноваженого Радищева на бердичівську ярмарку (Онуфріївську), щоб дізнатися, що там поробляють шляхтичі і балагури і чи не загрожують вони імперській владі²⁶¹.

На перший погляд здається, що у містечку різні його мешканці нав'язували свою волю виключно завдяки застосуванню сили, насильства і різного роду маніпуляцій, але якби влада реалізувалася виключно в такий спосіб, вона не була б таким тривким явищем²⁶². Тому нерідко перевага одних індивідів над іншими реалізується за допомогою вираження своєї соціальної статусності через фінансову, інтелектуально-освітню чи кровну зверхність. Саме завдяки різноманітним формам комунікації і взаємодії між

²⁵⁹ Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок. – С. 162–176.

²⁶⁰ Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). – С. 471.

²⁶¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 790а. – Спр. 2. – Арк 29-30.

²⁶² Подорога В. Власть и познание (археологический поиск М. Фуко) // Власть: очерки современной политической философии Запада. - Москва, 1989. – С. 206-256.

учасниками міського життя його мешканці конкурували за міський простір і тим самим боролися за місце в його ієрархії.

Особливого значення престиж набував серед бердичівських хасидів. У них найшановнішими людьми були ті євреї, які здобували соціальний престиж. З одного боку його можна було отримати вивченням Тори²⁶³, а з іншого – благодійністю. Така форма соціальної підтримки була особливо важливою для місцевих євреїв, оскільки значна частина штетлу мешкала виключно за рахунок допомоги з боку їхніх благочинників. Можна було підтримати бідні сім'ї, вдів та сиріт, допомогти різним соціальним організаціям чи зробити внесок на оновлення релігійних установ. На вулицях часто можна було зустріти бомжуватого старця, який виявлялося був шанованою у громаді людиною.

Окрім відкритого простору для конкурування, у містечку були також інституції, у яких цей порядок був визначений заздалегідь. Ці інституції виконували функцію посередництва у промотуванні влади. Як стверджував Фуко, кожна із них, виходячи із власної специфіки, користується власними методами і власною технікою здійснення влади. Але всі вони однаково беруть участь у підтриманні існуючої політичної влади. До того ж ця влада, проникає в життя суспільства набагато глибше, ніж про те здогадуються люди.²⁶⁴

Після введення у Бердичеві міської поліції однією із таких інституцій була поліцейська управа. Сучасники нерідко відзначали серед негативних сторін у діяльності міської поліції свавілля і деспотизм поліцейських службовців, які виконували свої обов'язки і зловживали своїми повноваженнями. Звичайно, це залежало від окремо взятого поліцмейстера, але в Бердичеві, зважаючи на відсутність чіткого контролю щодо їхньої

²⁶³ Hasidism: A New History. – P. 215.

²⁶⁴ Подорога В. Власть и познание (археологический поиск М. Фуко). – С. 206-256.

діяльності, поліцейська управа перетворювалася на місце контрольоване мотивами і переконаннями окремо взятих посадовців, а не закону. Так, за позов місцевих євреїв проти власника містечка, винуватці могли отримати штраф і удари палками²⁶⁵; місцеві мешканці, які доносили щодо взятки місцевих чиновників, могли бути ув'язненні і забиті в колодки, натомість – герої, які намагалися підпалити Кармелітський монастир, лише отримували штрафи і були звільнені²⁶⁶.

Іншими методами «переконання» і нав'язування своєї волі були культурні середовища. Так, особливу увагу в Бердичеві привертав театр. В Російській імперії він був інструментом виховання російської знаті і ще Катерина II намагалася взяти під контроль театральні вистави і ліквідувати незалежний театр. Проте, у Бердичеві він не мав нічого спільного із імперською культурою²⁶⁷. Починаючи від кінця XVIII ст. в містечку діяла театральна трупа Змішовського. Спочатку вони давали вистави у постійному дворі, а згодом збудували будинок театру біля Кінної площі. Як згадував Ковальський,

театральна група грала чудово. Одного разу навіть його *Doktora z musu* (Франциск Ковальський, ще будучи студентом Крем'янецького ліцею, переклав декілька комедій Мольєра, зокрема „*Le medecin malgre lui*” – „Лікар не по своїй волі”. – Перекл.) і тим принесли мені несподіване задоволення... Театр був заповнений: ложі, крісла і партер битком набиті. По закінченню п'єси гучно викликали акторів, а декотрі з моїх крем'янецьких приятелів, помітивши мене в ложі, кричали: „Віват автор! Віват перекладач!”²⁶⁸

Як бачимо, в цьому культурному середовищі кожен займав своє місце, а модель поведінки визначали найшанованіші учасники дійства. Вони були взірцями для наслідування і завдяки своєму інтелекту та престижу мали високий соціальний статус у цьому середовищі. Тому і не дивно, що

²⁶⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 790а. – Спр. 2. – Арк. 41-43.

²⁶⁶ ЦДІАК. – Ф. 951. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 63.

²⁶⁷ *Wortman R. Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration.* – P. 127.

²⁶⁸ *Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок.* – С. 162–176.

Францишека Ковальського після такого театрального дебюту його п'єси невідома нам графиня запросила до себе на вечір, де вони зустріли найшанованіших людей Бердичева²⁶⁹. Таке середовище аристократичного суспільства не було випадковим і слугувало засобом представлення польської влади, а репрезентативний показ театральних вистав також не був звичайною грою, а складовим елементом влади, інструментом її ретрансляції²⁷⁰.

Окрему увагу варто приділити школі Вальсея, де навчався і нам уже відомий Міхал Чайковський. В цілому там здобували освіту близько 180 учнів. Поляки і козаки складали більшість учнів, але були і росіяни. Модель освітньої програми школи забезпечувалася дисципліною і військовим вишкілом. Вихованці по черзі виконували обов'язки унтер-офіцерів, в ночі вони відбували караули в дубовому парку і у воріт. Тілесних покарань не було, але були різні інші – відправляли допомагати в лікарню, змушували здійснювати подвійну службу, відбирали можливість відгулів.²⁷¹ В школі також не толерували несумлінних студентів. Навчаючи племінника Матеуша Радзивілла Францишека, Вальсей відзначав його неуцтво і в кінці-кінців вигнав його, дозволивши отримувати освіту синам Ржевуцького, які, на його думку, могли стати справжнім інтелектуальним надбанням Волині. Навіть попри те, що власник Бердичева просив навчати Францишека за окрему додаткову платню, Вальсей не порушив свої принципи надавати право навчатися найздібнішим²⁷².

Таким чином, єврейське містечко до середини XIX ст. перетворилося на середовище із складною системою соціальних зв'язків, організації влади та

²⁶⁹ Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок. – С. 162–176.

²⁷⁰ Wortman R. Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration: Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy. – P. 123

²⁷¹ Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). – С. 50

²⁷² Там само. – С. 53-55.

розвиненою економікою. Бердичів в умовах трансформації системи влади та недостатньої концентрації російської присутності у внутрішньому середовищі перетворювався на непідвладне нікому середовище, простір амбівалентної лояльності, в соціальній ієрархії якого головну роль відігравали не імперські ранги влади, а більш ефективні аргументи своєї сили і впливу – насильство, престиж та багатство. В цьому аспекті Бердичів був унікальним в Південно-Західному краї, і не лише з точки зору концентрації у ньому єврейського населення, але й через те, що саме він став центром хасидизму і балагурства, академією факторства і батьківщиною контрабанди.

* * *

Бердичівське суспільство не було однорідним. В ньому конкурували та співіснували різні культурні іншості, які в умовах відсутності централізованої влади кожен по-своєму намагалися привласнити штетлівський простір. Незважаючи на те, що у містечку домінували євреї, частка яких з кожним роком збільшувалася, не менш важливу роль у штетлі відігравали такі групи християн, як польські шляхтичі, російські військослужбовців, балагури та інші. Завдяки мемуаристичній літературі, травелогам та архівним джерелам ми можемо поділити містечко кінця XVIII – XIX ст. на простір, у якому ці групи бердичівських мешканців конкурували за владу і намагалися його привласнити, і на місця, де моделі поведінки і позиція влади вже були визначені. Так, на відкритому просторі на ринках, базарах, вулицях та тавернах штетлівське суспільство використовувало такі технології його привласнення, як насильство та престиж. Натомість, у театрі, поліцейській управі, освітніх закладах (наприклад, школі Вальсея) ці моделі поведінки не діяли, адже там функціонувала власна система впливу.

ВИСНОВКИ

Трансформація влади і суспільства у Бердичеві протягом періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст. є темою маловивченою, як в українській, так і зарубіжній історіографії. Незважаючи на те, що в останні роки з'явився інтерес до дослідженні торгових містечок Південно-Західного краю, більшість із цих наукових розвідок не акцентували уваги на бердичівському кейсі проблеми або описували інші періоди штетлівської історії. Попри це, дослідження таких істориків, як Моше Росман, Адам Теллер, Девід Хунберт та Йоханан Петровський-Штерн, все ж заклали основи теоретико-методологічного напрямку у вивченні єврейських містечок. Вони розкрили штетл як динамічне середовище, яке на зламі ранньомодерного та нового часу зайняло важливе місце в економіці Російської імперії. Їм також вдалося продемонструвати, що не існувало типових «занедбаних» єврейських поселень, а було середовище, в якому конкурували і взаємодіяли як християни з іудеями, так і православні з католиками. Такий науковий ракурс, в якому кожен штетл мав власну траєкторію розвитку, визначив і наш дослідницький фокус, який передбачав використання інструментарію на перехресті політичної, соціальної та міської історії. І, зважаючи на специфічні умови побутування влади у Бердичеві та особливості її сприйняття, такий підхід, на нашу думку, дозволив нам зрозуміти, яким чином змінювалося містечко у період переходу зі складу Речі Посполитої до Російської імперії, а також продемонструвати, що штетл цього періоду був сприятливим середовищем для співпраці власників містечка і єврейської громади.

Динаміка розвитку Бердичева простежується не лише через соціо-політичні зміни, але й через цілком видимі трансформації у його просторі та планувальній структурі. Так, за період управління штетлом Матеушом Радзивіллою містечко з точки зору планово-просторової структури було середовищем, основу порядку якого осмислювали через протистояння

християнських храмів і єврейської архітектури. Незважаючи на те, що Радзивілли підтримували паритет у горизонтальному плануванні містечка – для будівництва власних релігійних споруд в центральних місцях Бердичева були допущені православні, католики і євреї, протягом кінці XVIII – початку XIX ст., власники містечка намагалися посилити свою символічну присутність у Бердичева. Освоєння бердичівського простору Радзивіллами здійснювалося різними методами, символами і маркерами – побудова нових уніатських храмів (як то Миколаївської і Троїцької церков) могла означати появу нового ідеологічного центру міста, адже підсвідомо цю культову будівлю завжди асоціювали із самим містом; створення палацової резиденції – говорило про роль містечка як репрезентати його власників; поява радзивилівської символіки на громадських будівлях, поміщицьких приміщеннях, інфраструктурі означало маркування простору; а спроба побудови міських воріт – про бажання власника містечка (і, можливо, його жителів) протиставити «свій» простір – «чужому».

Із переходом під юрисдикцію Російської імперії позиція влади у просторово-планувальній структурі містечка почала змінюватися. Динаміку цих перетворень яскраво демонструють плани Бердичева (1825, 1845, 1847 рр.), в яких стає видимою форма сприйняття єврейського поселення російською адміністрацією. Процес освоєння простору містечка відбувався поступово. Спочатку частина дерев'яних православних церков були перебудовані у кам'яні храми (в контексті концепції кам'яного міста), а уніатські церкви перейшли в православ'я. Згодом, поряд із давньою домінантою у просторі містечка - Кармелітським монастирем, з'явилася нова культова споруда – збудована на місці дерев'яної, кам'яна Успенська церква. Вона не лише конкурувала на панорамі із символом польського минулого містечка, але й створювала новий простір навколо себе, у центрі Бердичева. Окрім цього у містечку поряд із поміщицькою корчмою, яку називали ратушею, а також символікою Радзивіллів з'являлися приміщення поліцейської управи, медичні заклади із імперською топонімікою,

прихованою на печатках, в освітніх та громадських закладах з російською символікою. Російська імперія намагалася втілити власне бачення ідеального міста, проте окрім вище згаданих видимих змін у його просторі, більшість ідей щодо просторового впорядкування так і залишилася на планах містечка.

У період, коли єврейське містечко перейшло з-під польської корони під управління російського скіпетра не лише змінювався баланс репрезентації влади у містечку, але й механізми її функціонування. Протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. у Бердичеві змінилося два міських режими. Перший базувався на владі власності князів Радзивіллів і ґрунтувався на системі взаємодії між власниками містечка і єврейською громадою. Він полягав у тому, що Матеуш Радзивілл делегував права та обов'язки єврейській громаді через систему беніфеціарних відносин, а самі євреї зобов'язувалися брати на себе управління економією містечка і приносити прибутки князю. Цей міський режим змінився уже після смерті Матеуша Радзивілла, коли власність на Бердичів перейшла до його родичів і коли єврейська торгова еліта досягла свого найбільшого розквіту. У цей період Миколай Радзивілл, основний власник Бердичева, через власну марнотратність потрапив у залежність до євреїв і міський режим влади сконцентрувався переважно у руках торгівельної еліти. Цей «золотий період» в історії штетлу характеризувався традицією «приватизму» у міській політиці, що означало, що місто в основному існувало для обслуговування приватної економічної діяльності, а режим дозволяв керувати місцевою політикою та навіть фізичним характером міста завдяки рішенням єврейських еліт.

Бердичівський міський режим, як і єврейська громада, тяготіли до замкненості. Саме містечко тривалий час було пов'язане з російською адміністрацією виключно присутністю у ньому міської поліції, участю бердичівлян в органах повітового управління і посередництвом судової системи, до якої мешканці містечка намагалися не звертатися. Ситуація змінилася у наприкінці 1820-х років, коли російським імператором став Микола I, а генерал-губернатором Київської, Волинської та Подільської

губерній було призначено Дмитра Бібікова. В цей період російська влада взяла курс на підкорення Бердичева. Це призвело до встановлення частково адміністративного управління містечка (було конфісковано палац Радзивіллів, передано Кармелітський монастир повітовій владі, а його друкарню перенесено до Житомира). Кульмінацією цієї політики стало підпорядкування Бердичева Київській губернії і надання йому статусу «міста», що змінювало баланс сил у міському режиму і призводило до нового етапу його трансформації.

Зміна політичного режиму у містечку не означала, що штетл відразу втрачав одну із найвидиміших характеристик – конкурування у його просторі за владу різних культурних іншостей. У Бердичеві влада розсіювалася у всі сфери життєдіяльності, де різні групи населення відповідно до своїх культурних орієнтирів, політичної заангажованості і конфесійних вподобань намагалися нав'язувати або просто жити в рамках своїх моделей поведінки. Так, бердичівські хасиди і прогресисти, польська шляхта і російські офіцери, міська поліція і місцевий криміналітет конкурували і співіснували у штетлівському середовищі. У містечку були простори, у яких вони боролися за владу і протистояли один одному (торгівельна площа, міські вулиці і громадські заклади), але були і місця, де різного роду інституції нав'язували їм власні норми поведінки і форми комунікації. Такими приміщеннями, що приховано ретранслювали владні повноваження була поліцейська управа, бердичівський театр та освітні заклади.

Таким чином, влада у Бердичеві протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. була явищем динамічним, а не статичним. Вона впливала не лише на образ міста, трансформацію його управління, але й на повсякденне життя суспільства. Вона не була монополізована державою і штучно не передавалася різним суб'єктам впливу і сили. Влада у штетлі була результатом протистояння і взаємодії як християн, так і євреїв, тому її баланс і рівновага як у міському просторі, так і в управлінні штетлом сприяла розвитку цього середовища. І цей розвиток існував доти, доки Російська

імперія не почала активно втручатися у систему координат «власник містечка - євреї».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів (м. Київ)

- 1.Ф. 127. Київська духовна консисторія, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 1030.
- 2.Ф. 257. Бердичівська поліція. – Оп. 1. – Спр. 149.
- 3.Ф. 257. Бердичівська поліція. – Оп. 1. – Спр. 155.
- 4.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 1. – Спр. 1258.
- 5.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 1. – Спр. 1366.
- 6.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 1. – Спр. 1597.
- 7.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 1. – Спр. 2054.
- 8.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 1. – Спр. 2172.
- 9.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 1. – Спр. 7890.
- 10.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 138. – Спр. 222а.
- 11.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 146. – Спр. 527.
- 12.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 151. – Спр. 1123 ч 1,2.
- 13.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 36. – Спр. 1634.

- 14.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 65. – Спр. 166.
- 15.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 68. – Спр. 149.
- 16.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 72. – Спр. 339.
- 17.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 782. – Спр. 162.
- 18.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 790а. – Спр. 2.
- 19.Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторам. Київ. – Оп. 789а. – Спр. 89.
- 20.Ф. 444. Цивільна канцелярія командира Окремого Литовського корпусу та головнокомандуючого польською армією великого князя Костянтина Павловича, м. Варшава. – Оп 3. – Спр. 167.
- 21.Ф. 486. Київська палата цивільного суду, м. Київ – Оп. 3. – Спр. 335.
- 22.Ф. 486. Київська палата цивільного суду, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 10061.
- 23.Ф. 486. Київська палата цивільного суду, м. Київ. – Оп. 1. – Спр. 9357.
- 24.Ф. 941. Городовий магістрат м. Бердичева. – Оп. 1. – Спр. 12.
- 25.Ф. 941. Городовий магістрат м. Бердичева. – Оп. 1. – Спр. 18.
- 26.Ф. 941. Городовий магістрат м. Бердичева. – Оп. 1. – Спр. 19.
- 27.Ф. 941. Городовий магістрат м. Бердичева. – Оп. 1. – Спр. 5.
- 28.Ф. 941. Городовий магістрат м. Бердичева. – Оп. 1. – Спр. 7.

Державний обласний архів Житомирської області

- 29.Ф. 601. Бердичівський повітовий суд. – Оп. 2. – Спр. 12.
- 30.Ф. 605. Бердичівський міський землемір. – Оп. 1. – Спр. 50.
- 31.Ф. 605. Бердичівський міський землемір. – Оп. 3. – Спр. 30.
- 32.Ф. 605. Бердичівський міський землемір. – Оп. 3. – Спр. 31.
- 33.Ф. 605. Бердичівський міський землемір. – Оп. 3. – Спр. 87.

- 34.Ф. 606. Бердичівський міський магістрат. – Оп 1. – Спр. 4.
- 35.Ф. 606. Бердичівський міський магістрат. – Оп 1. – Спр. 6.
- 36.Ф. 606. Бердичівський міський магістрат. – Оп 1. – Спр. 8.
- 37.Ф. 606. Бердичівський міський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 11.
- 38.Ф. 606. Бердичівський міський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 2.
- 39.Ф. 606. Бердичівський міський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 5.
- 40.Ф. 606. Бердичівський міський магістрат. – Оп. 1. – Спр. 7.
- 41.Ф. 627. Бердичівська міська поліція. – Оп. 1. – Спр. 1.
- 42.Ф. 627. Бердичівська міська поліція. – Оп. 1. – Спр. 3.
43. Ф. 627. Бердичівська міська поліція. – Оп. 1. – Спр. 9.
- 44.Ф. 627. Бердичівська міська поліція.. – Оп. 1. – Спр. 2.
- 45.Ф. 689. Бердичівська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 1.
- 46.Ф. 752. Колекція картографічних матеріалів м. Житомир, Житомирської обл. – Оп. 1, – Спр. 22.
- 47.Ф. 752. Колекція картографічних матеріалів м. Житомир, Житомирської обл. – Оп. 1, – Спр. 29.
- 48.Ф. 752. Колекція картографічних матеріалів м. Житомир, Житомирської обл. – Оп. 1, – Спр. 51.

Державний архів Київської області

- 49.Ф. 280. Київська казенна палата. – Оп. 174. – Спр. 1872.
- 50.Ф. 280. Київська казенна палата. – Оп. 2. – Спр. 1012.
- 51.Ф. 280. Київська казенна палата. – Оп. 2. – Спр. 122.
- 52.Ф. 280. Київська казенна палата. – Оп. 2. – Спр. 1221.
- 53.Ф. 280. Київська казенна палата. – Оп. 2. – Спр. 1535.
- 54.Ф. 280. Київська казенна палата. – Оп. 2. – Спр. 778.
- 55.Ф. 280. Київська казенна палата. – Оп. 2. – Спр. 779.
- 56.Ф. 280. Київська казенна палата. – Оп. 2. – Спр. 789.
- 57.Ф. 280. Київська казенна палата. – Оп. 2. –Спр. 1077.

Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa)

58. Nabytki Oddz. III, nr. 735 «Fragment dekretu sądowego dotyczącego podziału spadku pomiędzy książąt Michała, Mikołaja i Franciszka Radziwiłłów».

Опубліковані джерела

Мемуари

59. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) // Киевская старина, № 1. – К., 1891, – С. 50-55; 463-475.

60. Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок / Пер. П. Белоуса // Волинь-Житомирщина: Історико-філолог. зб. з регіон. проб. – № 13. – Житомир, 2005. – С. 162–176.

61. Мамаев Н. Исторический вестник // Историко-литературный журнал. Том. LXXXV, – СПб. 1901. – С. 797-812.

62. Мамаев Н. Исторический вестник // Историко-литературный журнал. Том. LXXXVI, - СПб. 1901. – С. 444-446;

63. Роммель К. Д. фон. Спогади про моє життя та мій час. – Харків: Майдан, 2001. – С. 104-106.

64. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. O sprawach i ludziach mojego czasu / Oprac., wstęp i przyp. St. Kieniewicz. – Т. 1. – Warszawa: PIW, 1979. – S. 160-184.

65. Heleniusz Eu. (Iwanowski E.). Wspomnienia lat minionych. – Т. 1. – Kraków, 1876. – S. 192-198.

66. Jełowicki A. Moje wspomnienia. – Warszawa: Instytut wydawniczy “Pax”, 1970. – 161-173 s.

Травелоги

67. Глаголев А. Записки русского путешественника, с 1823 по 1827 год. – Санкт-Петербург : В тип. Имп. рос. акад., 1837. – С. 106-110

68. *Balzak*. Podróż do Polski / Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński. – Warszawa, 1931. – S. 42-44.

Статистичні дослідження та нариси

69. Кн. В. П. Мещерского очерки нынешней общественной жизни в России. На Юго-Западе России 1869-й год. – С.-Петербург, 1870. – 543 с.

70. *Косич А.* Бердичев. Статистический опис. - Киев, 1901. - 42 с.

71. *Петроков И.* Бердичев. – Киев, 1882. – 60 с.

72. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – Киев: В тип. Киево-Печер. Лавры, 1864. – 763 с.

73. *Субботин А.* Общая записка по еврейскому вопросу. - СПб., 1905. –201 с.

74. *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / изд. Иваном Фундуклеем. – Санкт-Петербург : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. – 512 с.

75. *Цедербаун А.* Бердичевские тайны. Характеристика местной еврейской общины, как пример еврейских традиций//Перевод с идиш Л.Когана, – Варшава, 1870. – 72 с.

76. *Шульгин В.* Юго-Западный Край под управлением Д. Г. Бибикова (1838-1853) // Новая и Старая Россия. – Петербург, 1879. – № 5. – С. 5 – 131.

Візуальні джерела із фондів Національної бібліотеки у м. Варшава (Польща)

77. *Berdicev vodanaa melnica*/ Електронний ресурс:

<https://polona.pl/item/berdicev-vodanaa-melnica,NTY4MjAz/0/#info:metadata>,

відвідано 05.06.2020

78. Berditscew / Електронний ресурс:

<https://polona.pl/item/berditschew,NTY4MTc5/0/#info:metadata>, відвідано 05.06.2020

79. Berditschew Bahnhof / Електронний ресурс:

<https://polona.pl/item/berditschew-bahnhof,NTY4MzA3/0/#info:metadata>, відвідано 05.06.2020

80. Centr goroda berdiceva s vysoty 150 metrov / Електронний ресурс:

<https://polona.pl/item/centr-goroda-berdiceva-s-vysoty-150-metrov,NTY4MTgw/0/#info:metadata>, відвідано 05.06.2020

81. Pozdrowienie z berdyczowa widok z rzeki // Privet iz berdiceva vid s reki /

Електронний ресурс: <https://polona.pl/item/pozdrowienie-z-berdyczowa-widok-z-rzeki-privet-iz-berdiceva-vid-s-reki,NTY4MTgy/0/#info:metadata>, відвідано 05.06.2020

82. Wiodok berdyczowa ulica zytomierska z lotu ptaka // Privet iz Berdiceva /

Електронний ресурс: <https://polona.pl/item/wiodok-berdyczowa-ulica-zytomierska-z-lotu-ptaka-privet-iz-berdiceva-vid,NTY4MTU5/0/#info:metadata>, відвідано 05.06.2020

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, збірки статей, тези конференцій

83. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII - перша половина XIX ст.): наук. вид. / М. В. Бармак. – Тернопіль: Астон, 2007. – 512 с.

84. Бетлій О., Дуса К., Мартинюк О. Живучи в модерному місті. Вступ // Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX століть / упор. О. Бетлій, К. Дуса, О. Мартинюк. – К.: Дух і Літера, 2016. – 328 с.

85. Вебер М. Город. – Москва: Strelka Press, 2018. — 252 с.

86. Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). — Житомир: ПП «Рута», 2012. — 232 с.

87. *Горобчук А.* Еврейские святыни Бердичева: экскурс в прошлое, рассказ о настоящем. – Житомир: ПП «Рута», 2013. – 119 с.
88. *Єршов В.* Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. – Житомир: Полісся, 2008. – 624 с.
89. История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / Под ред. И. Лурье. Том 2. — М.: Мосты культуры / Гешарим, 2017. – 534 с.
90. *Верменич Я.* Исторична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення [Текст] : [монографія] / Ярослава Верменич; НАН України, Ін-т історії України. Сектор теоретико-методол. проблем іст. регіоналістики. – К., 2011. – 306 с.
91. *Донік О.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) [Текст] : монографія / О. М. Донік ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: [б.в.], 2008. – 271 с.
92. *Карліна О.* Ярмаркова торгівля у волинських містах і містечках (кінець XVIII – початок 60-х років XIX ст.) / О.М. Карліна // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С. 142-147.
93. *Клиер Дж.* Россия собирает своих евреев: происхождение еврейского вопроса в России: 1772 — 1825. - М.: Мосты культуры, 2000. — 352 с.
94. *Костриця Ф., Пашиківський М.* Бердичів. - Житомир : М.А.К., 2000. – 72 с.
95. *Кошман Л.* Город и городская жизнь XIX столетия: социальные и культурные аспекты. - М.: РОССПЭН, 2008. – 432 с.
96. *Кравченко В.* Харьков/ Харків: столиця Пограничья. - Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2010. – 358 с.
97. *Куцмані Б.* Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому XIX столітті / Перекл. з німецької Воломир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2019. – 444 с.

98. *Линч К.* Образ города / Перевод с английского: Глазычев В.Л.; редактор: Иконников А.В. – Москва, 1982. – 328 с.
99. *Марковський Б.* Бердичівська земля з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Іст.-краєзнав. нарис / Б. В. Марковський; ред.: М. Ю. **Костриця**; Житомир. наук.-краєзнав. т-во дослідників Волині. - Бердичів, 1999. - 83 с.
100. *Мартинюк М.* Всі вулиці Бердичева: Топонімія міста: ХІХ-ХХІ ст.: (Довідник) / Упоряд. Г.П. Мокрицький. – Житомир: вид-во “Волинь”, 2009. – 36 с.
- 101.
102. *Петровский-Штерн Й.* Евреи в русской армии, 1827—1914. — Москва: Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.
103. *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка / Пер. з англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана – Київ: Критика, 2019. – 368 с.
104. *Ремнев А.* Россия Дальнего Востока. Имперская география власти ХІХ – начала ХХ веков / А. В. Ремнев. – Омск : Изд-во ОмГУ, 2004. – 548 с.
105. *Собственная логика городов: Новые подходы в урбанистике / Под ред. Х. Беркинга, М. Лёв.* – Москва: Новое литературное обозрение, 2017. – 589 с.
106. *Соркіна І.* Мясцькі Беларусі у канцы ХVІІІ - першай палове ХІХ ст. – Вільня: ЕГУ, 2010. – 315 с.
107. *Фуко М.* Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / перевод с французского, комм. и послесл. С.Табачниковой. - М.: Касталь, 1996. – 448 с.
108. *Шандра В.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – 427 с.
109. *Benignus J.* Klasztor Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie. – Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2008. – 423 s.

110. *Bilenky S.* Imperial Urbanism in The Borderlands. Kyiv, 1800-1905. – Toronto: University of Toronto Press, 2017. – 489 p.
111. *Brower D.* The Russian City between Tradition and Modernity (1850-1900). – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1990. – 256 p.
112. *Dynner. G.* Yankel's tavern: Jews, liquor, & life in the Kingdom of Poland. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 273 p.
113. *Enduring Tensions in Urban Politics/* Ed. D. Judd, P. Kantor. – N.Y.: Macmillan Publishing Company, 1992. – 685 p.
114. *Frick. D.* Kith, Kin, and Neighbors. Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno. – NY: Cornell University Press, 2013. – 529 p.
115. *Górzyński, S.* Radziwiłłowie herbu Trąby. – Warszawa: Wyd. „DiG”, 1996. – 73 s.
116. *Hasidism: A New History/* David Biale, David Assaf, Benjamin Brown, Uriel Gellman, Samuel C. Heilman, Moshe Rosman, Gadi Sagiv. And Marcin Wodziński. – Princeton: Princeton University Press, 2017. – 872 p.
117. *Hundert. D.* The Jews in a Polish Private Town: The Case of Opatow in the Eighteenth Century. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991. – 242 p.
118. *Katz. T.* The Shtetl: New Evaluations. – NY: New York University Press, 2007. – 328 p.
119. *Kula W.* An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800 / Translated by Lawrence Garner. Introduction by Fernand Braudel. – London: NLB, 1976. – 191 p.
120. *LeDonne J.* Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism, 1762-1796. – Princeton: NJ, Princeton University Press, 1984. – 416 p.
121. *Lefebvre H.* The production of space. – Oxford, 1991. – 454 p.
122. *Lynch K.* The Image of the City// The Massachusetts Institute of Technology and the President and Fellows of Harvard College. – M.: The M.I.T. Press, 1960. – 195 p.

- 123.*Rosman. M. Żydzi pańscy: Stosunki magnacko - żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku [Text] / M. J. Rosman; przekł. W. Tyszka. – Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2005. – 305 s.*
- 124.*Schiper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. – Warszawa, 1937. – 792 s.*
- 125.*Sombrant. W. The Jews and Modern Capitalism. – Kitcehener: Batoche Books, 2001. – 291 p.*
- 126.*Stankiewicz-Lopeć M. Miasto i cywilizacja w kontekście sporów modernizacyjnych w piśmiennictwie polskim lat 1800-1830. – Kraków: WAM, 2018. – 468 s.*
- 127.*Stone C. Regime Politics: Governing Atlanta 1946-1988. – Lawrence: University Press of Kansas., 1989. – 286 p.*
- 128.*Teller A. Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania: The Jews on the Radziwiłł Estates. – Stanford: Stanford University Press, 2016. – 216 p.*
- 129.*Wortman R. Visual Texts, Ceremonial Texts, Texts of Exploration: Collected Articles on the Representation of Russian Monarchy. – Boston: Academic Studies Press, 2014. – 442 p.*

Статті

- 130.*Алфьоров О. Сфрагістичні пам'ятки м. Бердичева середини ХІХ ст. // Науковий збірник «Велика Волинь» - Житомир, 2005. – Т.32 – С. 75-77.*
- 131.*Бетлій О. Міська історія: окреслення дослідницького поля // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. – 2018. – Вип. 26. – С. 9-17.*
- 132.*Биюшкина Н., Егоров В. Высочайшее утвержденное положение о подчинении евреев в городах и уездах общему управлению с уничтожением еверйськиѣ кагалов от 19 декабря 1844 р. как важнейший источник регулирования самостоятельности еврейськой общины// Вестник*

- Нижегородского университета Н.И. Лобачевского. – 2013 – №2 – С. 243-246.
133. *Єршов В.* „Золотий вік” друкарства у Бердичеві // Волинь-Житомирщина: Історикофілолог. зб. з регіон. пробл. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 111–116.
134. *Кондратюк Р.* Успенський собор в Бердичеві: до історії спорудження. // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Науковий збірник “Велика Волинь” Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. / Відп. ред. М.Ю. Костиця. — Житомир: М.А.К., 2001. — Т. 22. – С. 134-139.
135. *Ледяев В.* Социология власти: исследование Флойда Хантера // Социологический журнал. – 2002. – № 1. – С. 96-114.
136. *Марченко О.* Поліцейське управління в Бердичеві у першій половині ХІХ ст. // «Велика Волинь». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Бердичів, 2016. – С. 185-192.
- 137.
138. *Марченко О.* Формування системи поліцейських органів влади Волинської губернії (кінець ХVІІІ – 60-ті рр. ХІХ ст.) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. – Кам’янець-Подільський, 2017. – Вип. ХІІІ. – С. 206-213.
139. *Мельничук А.* Єврейське населення в долі міста Бердичева // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Житомир, 1998. – С 58-61.
140. *Павлюк В.* Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. / В. В. Павлюк // УІЖ – 2000. – № 1. – С. 102–108.
141. *Пашківський Ф.* Вікові традиції бердичівських календарів – Первые чеши на Волини// Місто. – 2001.– С. 22-31.
142. *Подорога В.* Власть и познание (археологический поиск М. Фуко) // Власть: очерки современной политической философии Запада. – М., 1989. – С. 206-256.

143. *Ціборовська-Римарович І.* Календарі друкарні Бердичівського монастиря босих кармелітів: зміст, особливості друкарського оформлення, побутування / І. Ціборовська-Римарович // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – 2006. – Вип. 16. – С. 229-237.

Дисертації

144. *Годований Є.* Українські землі у сприйнятті польськомовної центральноєвропейської преси (середина десятих років - шестидесяті роки ХІХ ст.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Годований Євгеній Федорович ; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2007. – 198 с.

145. *Гончарук Т.* Транзитна торгівля в Україні кінця ХVІІІ першої половини ХІХ ст. [Текст]: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Гончарук Тарас Григорович; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 462 с.

146. *Кругляк Б.* Внутрішня торгівля в Україні у ХІХ - на початку ХХ ст. [Текст]: дис... д-ра іст. наук / Кругляк Борис Абрамович; Акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 1993. – 395 с.

147. *Лукомська З.* Містобудування Західної України епохи бароко (сер. ХVІІ ст. – кін. ХVІІІ ст.): Дисертація доктора архітектури за спеціальністю: 18.00.01. – Національний університет “Львівська політехніка”, Міністерства освіти і науки України, Львів, 2018. – 460 с

148. *Савенкова В.* Дискурс влади в формуванні городского пространства: Дис. ... канд. культурологических наук: 24.00.01: Владивосток, 2003. – С. 239.

149. *Соколова А.* Традиционная архитектурная среда штетлов Подолии : ХVІІІ - начало ХХ вв. : диссертация ... кандидата архитектуры : 18.00.01. – Санкт-Петербург, 2002. – 413 с.

150. *Щерба Т.* Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст. [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Щерба Тетяна

Олександрівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.,
2001. – 223 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Мапа Волинської, Подільської та Київської губернії із позначеними торговими містечка на них (1820-ті рр.)

Джерело: *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка/ Пер. з англ. Ярослави Стріхи, мапи Дмитра Вортмана – Київ: Критика, 2019. – С. 8-9

Генеральный план Бердичева 1847 р.

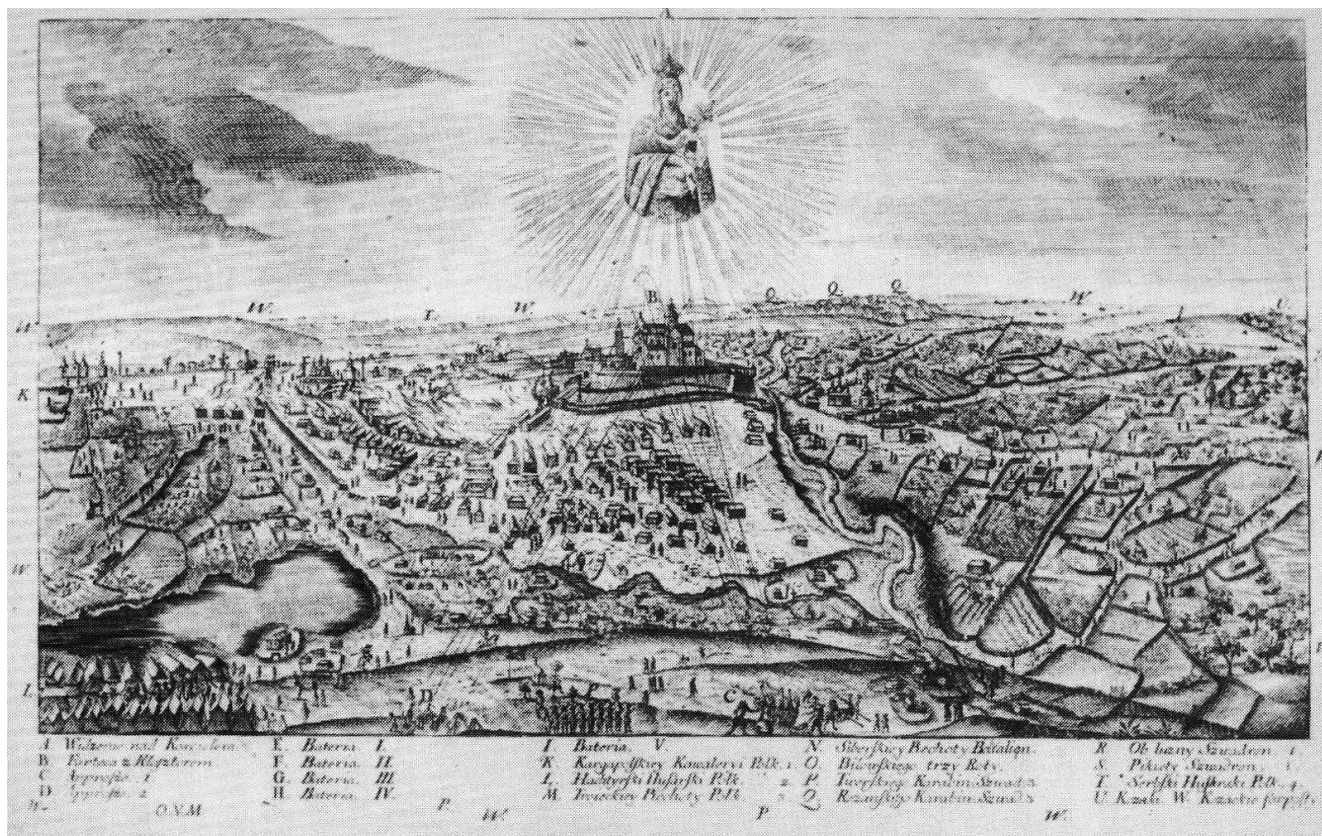
Джерело: ДАЖО. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 51. - Арк.

Костел Кармелітів Босих і кляштор. Малюнок олівцем Наполеонна Орди (1807-1883). Орієнтовна дата створення – друга половина XIX ст.

Джерело:Костел Босих Кармелітів і кляштор/ Електронний ресурс:
<http://surl.li/czgp> відвідано 05.06.2020

Гравюра Бердичева при облозі російськими військами на чолі з генерал-майором Петром Кречетніковим. Автор Теодор Раковецький. Дата створення –1768 р.

Джерело: / Електронний ресурс: Режим доступу: <http://surl.li/czgp>, відвідано 05.06.2020

Варвара Радзивіл. Малюнок невідомого автора. Орієнтовна час створення 1730-1737

Джерело: Варвара Радзивілл/ Електронний ресурс:

<http://berdychiv.in.ua/%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D0%BB->

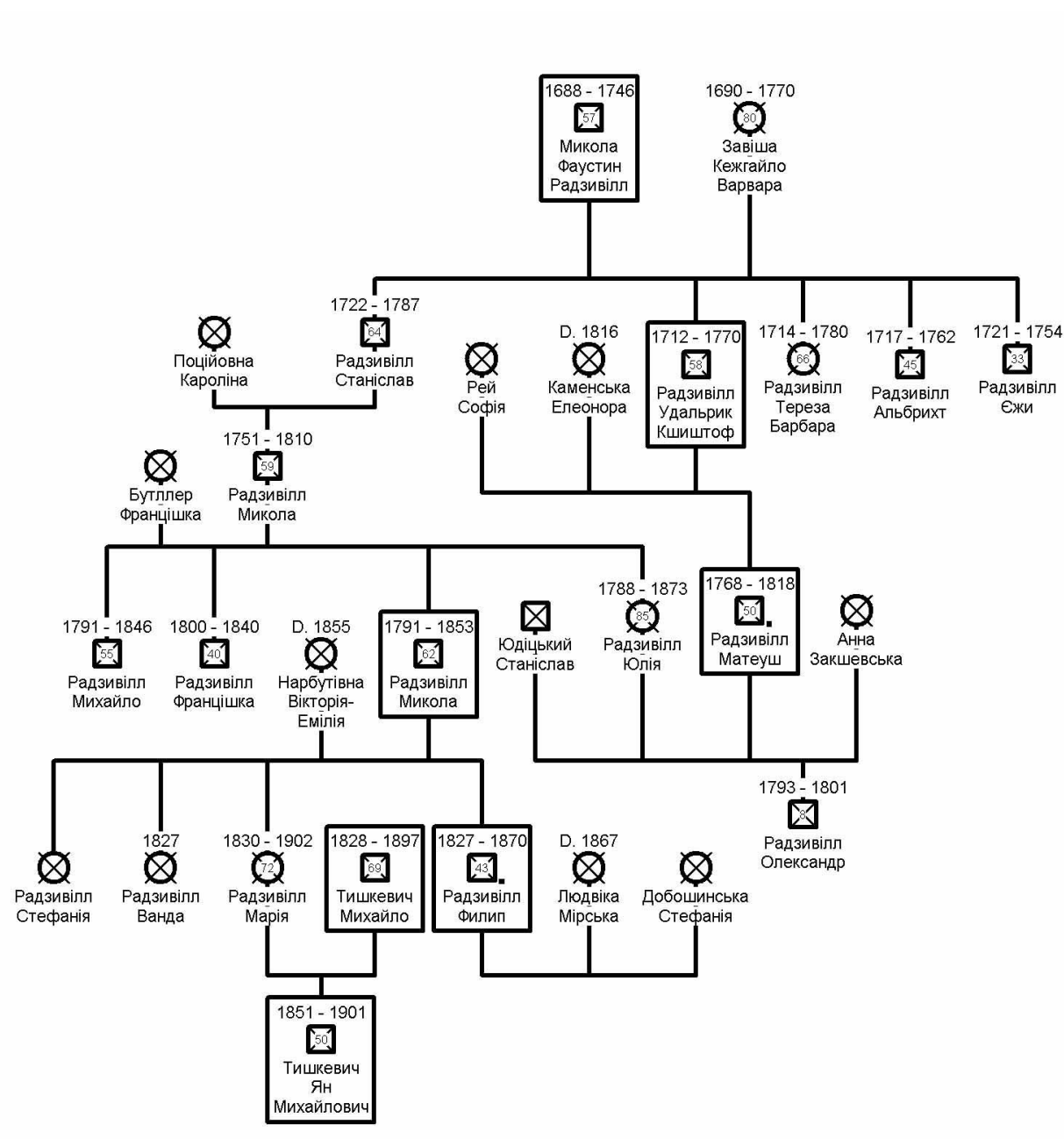
[%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0/](http://berdychiv.in.ua/%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0/), відвідано 05.06.2020

Дерев'яна Миколаївська церква

Джерело: Миколаївська церква. Бердичів / Електронний ресурс:
<http://berdychiv.in.ua/%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D0%BB-%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%80%D0%B0/> ,
відвідано 05.06.2020

Генеологічна лінія бердичівських Радзивіллів. Окремо позначено власників містечка.

Джерело: Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодні (історико-краєзнавчий нарис). — Житомир, ПП «Рута», 2012 - С. 203

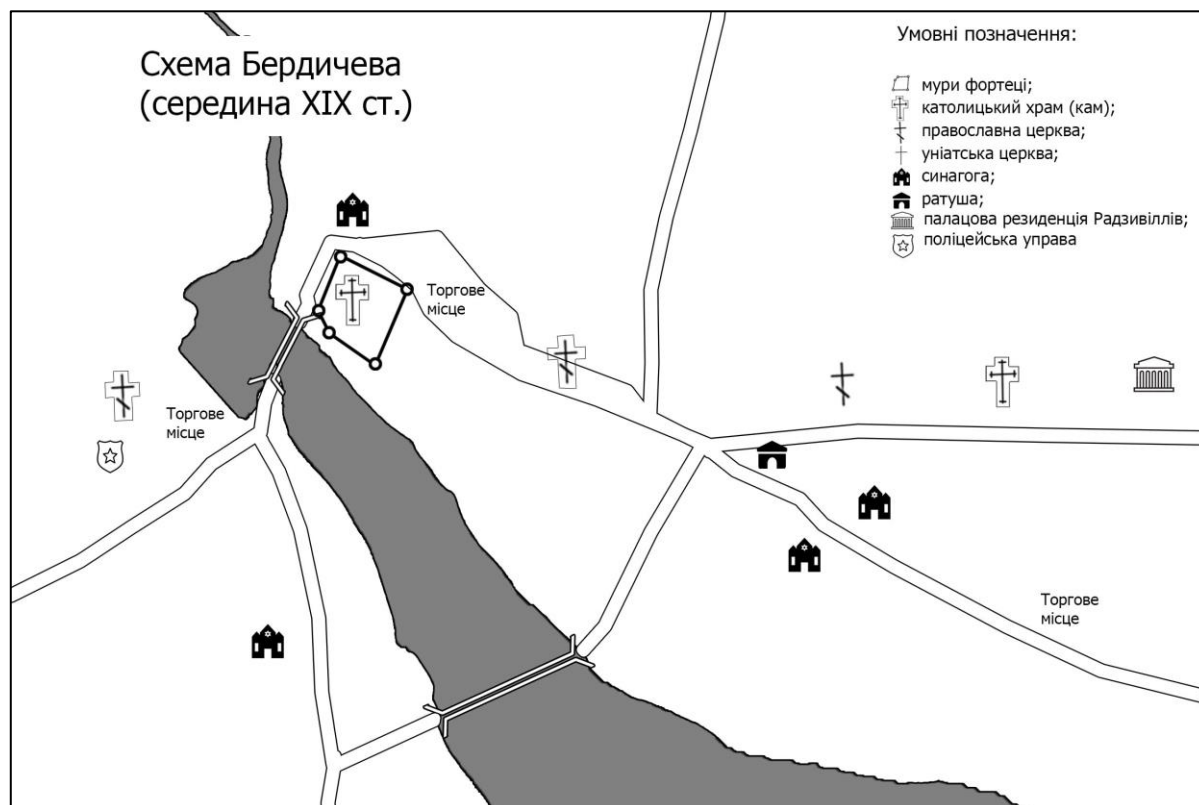
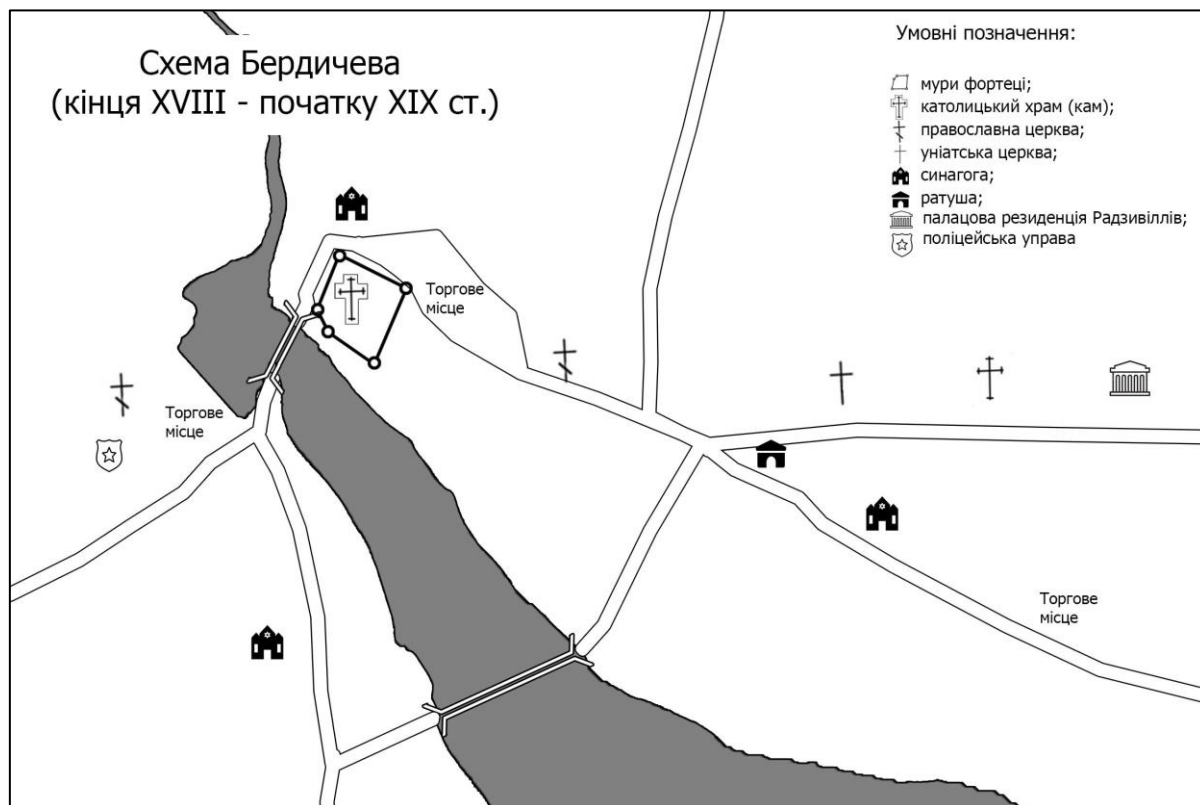
Резиденція Радзивіллів у Бердичева. Малюнок, ймовірно, Наполеона Орди
Наполеонна Орди (1807-1883). Орієнтовна дата створення – друга половина
XIX ст

Джерело: Бердичівський палац Радзивіллів / Електронний ресурс:

<http://surl.li/czgp> , відвідано 05.06.2020

Власна реконструкція плану Бердичева відповідно до розташування у його просторі культових споруд та приміщень, що були символами/маркерами влади власників містечка/ російської адміністрації/ єврейської громади

Великий герб Радзивіллів

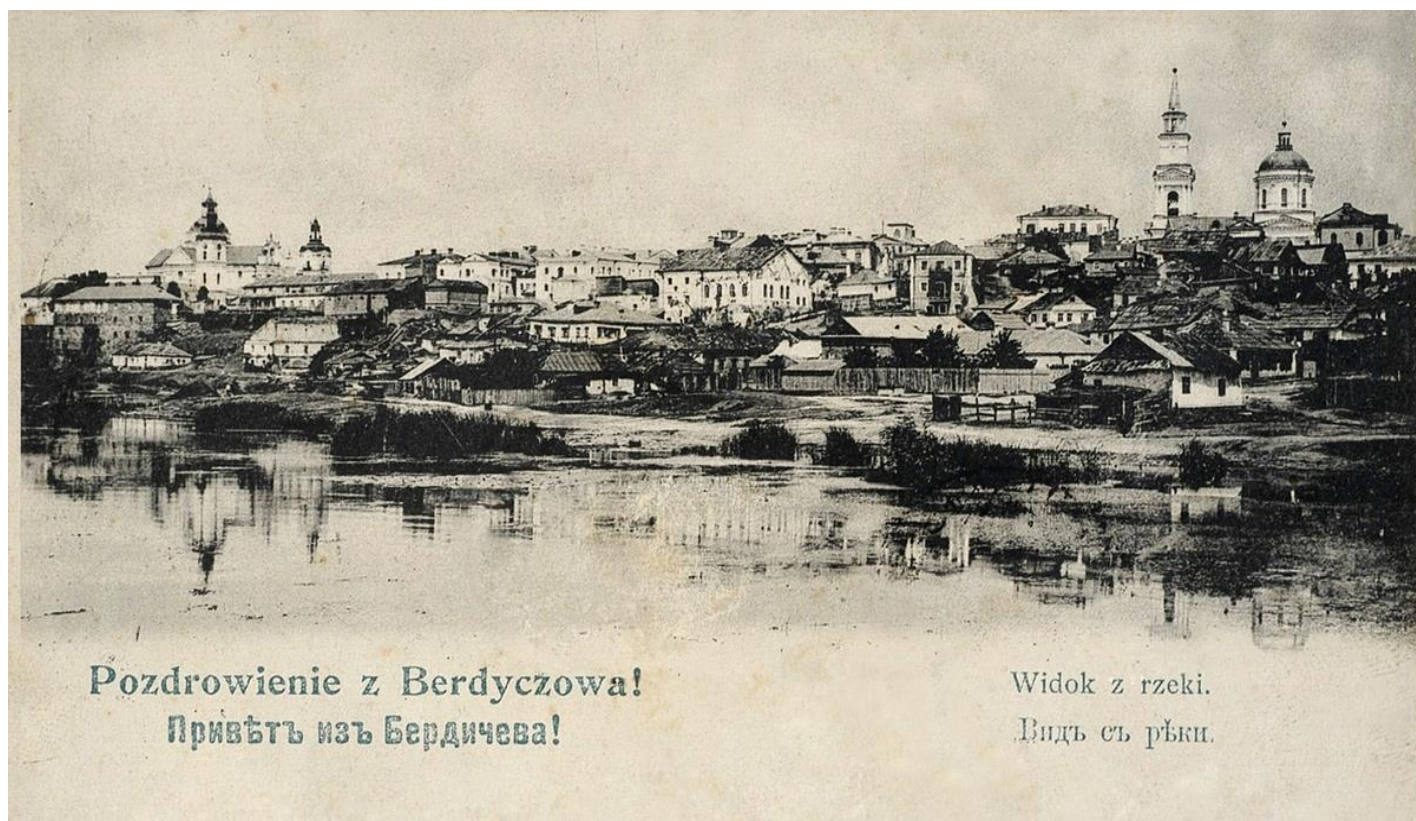
Джерело: *Горобчук А.* Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодні (історико-краєзнавчий нарис). — Житомир, ПП «Рута», 2012 - С.

Малюнок Староміської синагоги у Бердичеві

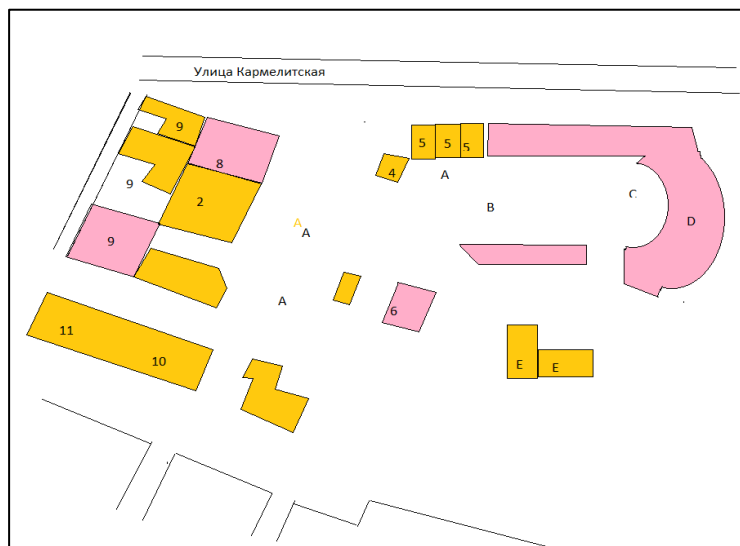
Джерело: Староміська синагога. Бердичів / Електронний ресурс:
<http://surl.li/czgp> ,відвідано 05.06.2020

Панорамний вид на Бердичів (зліва – Кармелітський монастир; справа Успенська церква) на поштової листівці. Орієнтовна дата створення – друга половина XIX ст.

Джерело: Pozdrowienie z berdyczowa widok z rzeki// Privet iz berdiceva vid s reki/ Електронний ресурс: <https://polona.pl/item/pozdrowienie-z-berdyczowa-widok-z-rzeki-privet-iz-berdiceva-vid-s-reki,NTY4MTgy/0/#info:metadata> , відвідано 05.06.2020

План Успенської церкви 1827 року

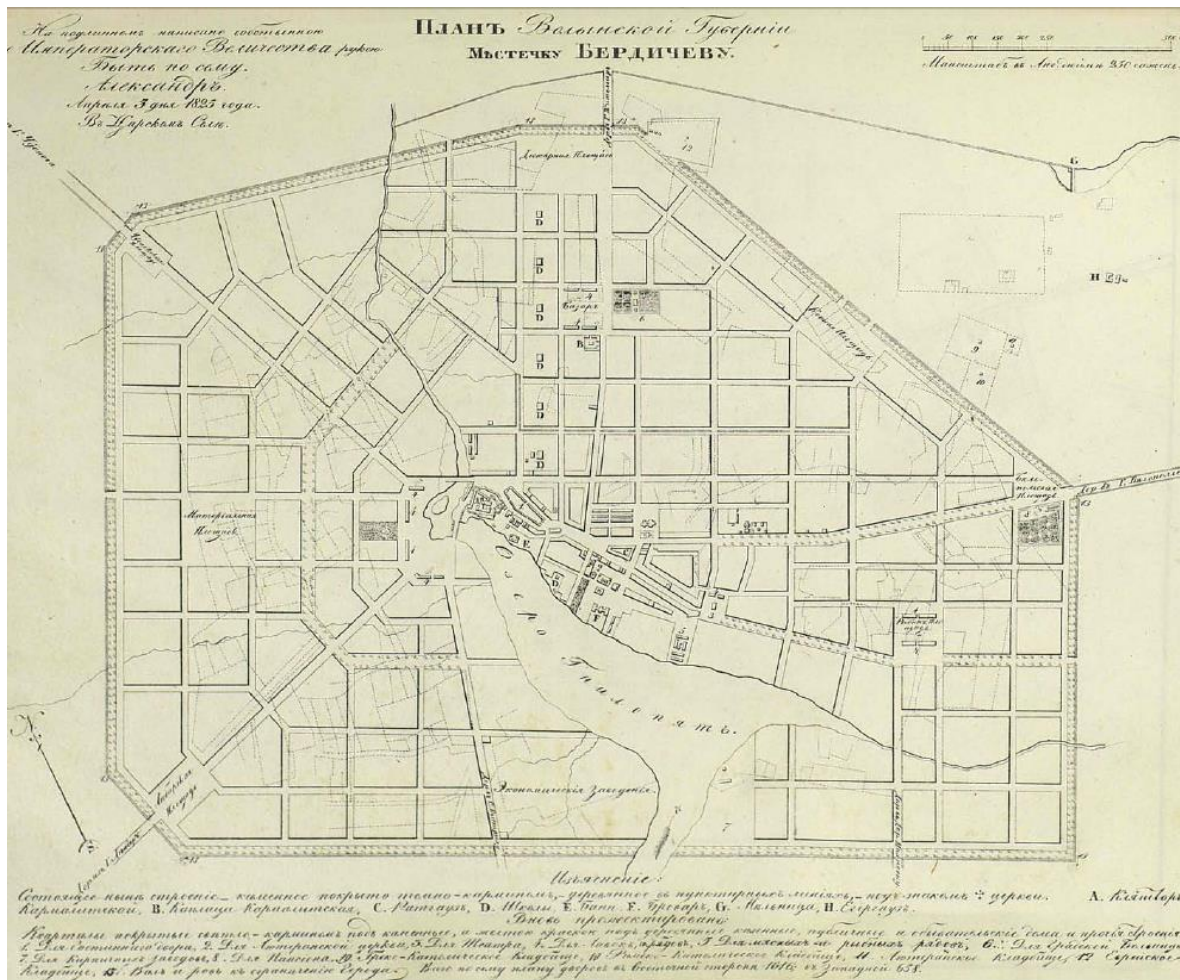

Опис площі забудови

	А . пусте місце	Ширина в лаптях або аршинах
1	Будинок в якому зараз мешкає нинішній намісник церкви (дерев'яний)	12 4/9
2	Його ж будинок, але з незакінченою побудовою	30 2/9
3	Сарай з двором	32 1/9
4	Лавка вдови Копіянової	4
5	Три лавки побудованих на церковній землі	15
6	Місце після пожежі колишньої лабораторії	5 4/9
7	Кам'яний льох	
	В цілому під ці будівлі	98 2/9
Опис інших забудов цієї площі		
8	Недобудований кам'яний будинок єврея Арна	25 3/9
9	Кам'яний будинок з подвір'ям, дорогою і дерев'яними лавками єврея Янкеля Єрзона	97
10	Колишній будинок Фроіма	33 3/4
11	Дерев'яний будинок єврейчихи вдови Ших_лані	33 3/4

Складено нами на основі: ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1030. – Спр. 4.

План в проектному вигляді містечка Бердичева, 1825 р.

Джерело: ДАЖО. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 17. - Арк. ??

План містечка Бердичева 1845 р.

Джерело: ДАЖО. – Ф. 725. – оп. 1. – Спр. 22. - Арк. ??

1843 рік. Кругла. Розмір: 32 мм. Напис «EΚΟΝΟΜΙΑ ΒΕΡΟ»

1835 рік. Овальна. Розмір: 40x35
Напис: «ПЕЧАТЬ
РАДЗИВИЛОВСКОЙ
ПОГРАНИЧНОЙ ПОЧТ КАНТ»

1873 рік. Кругла. Розмір: 28 мм.
Напис курсивом в два рядки: «2-й
Частии Г. Бердичева»

Джерело: *Алфьоров О.* Сфрагістичні пам'ятки м. Бердичева середини ХІХ ст.// Науковий збірник «Велика Волинь» Т.32, – Житомир, 2005. – С. 75-77

Таблиця 1. Джерела прибутків власника містечка від податкових статей

Вид податку	Ціна
Забій худоби	45 коп. срібла
За вола	21 ½ коп. срібла
За яловичину комірну	30 коп. срібла
За трэфну яловичину	15 коп. срібла
З теляти, барана і кози	По 7 ½ коп. сріба
Власники пивоварні платили з кожної кварти	20 коп. срібла

Складено нами на основі: ДАЖО. – Ф. 689. – Оп. 1. – Спр. 1. - Арк. 23

Таблиця 2. Склад адміністративно-поліцейських органів у містах
Волинської губернії 1832-1833 рр.

	Поліцейстер	Городничий	На канцелярські витрати	Пристав	Квартальний наглядач	В кожну частину на канцелярські	Всього службовців	Всього на місто	В т. ч. по губернському штабу
Житомир	1	-	360 р.	2	4	120 р.	7	1810 р.	430 р.
Кременець	1	-	180 р.	1	1	30 р.	4	950 р.	430 р.
Дубно	1	-	180 р.	1	1	30 р.	4	950 р.	-
Ковель	-	1	260 р.	-	1		2	680 р.	520 р.
Новоград- Волинський	-	1	260 р.	-	1		2	680 р.	520 р.
Овруч	-	1	260 р.	-	1		2	680 р.	520 р.
Володимир	-	1	260 р.	-	1		2	680 р.	520 р.
Луцьк	-	1	260 р.	1	1		3	880 р.	720 р.
Бердичів	1	-	150 р.	1	2	60 р.	4	950 р.	-

Джерело: *Марченко О.* Формування системи поліцейських органів влади Волинської губернії (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.)/ *Іван Огієнко* і сучасна наука та освіта, Вип. XIII. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 206-213

Таблиця 3. Відомість про фінансування бердичівської поліції єврейським кагалом у 1811-1815 рр.

Ведомость о том, что действительно получено от Бердичевского еврейского кагала от 1811 – 1815 годов на содержание Бердичевской полиции, донесено начальником губернии

	На содержание полиции, на тушение пожара	На содержание служащих	Всего
1811	1520,80	941,66	2541,66
1812	1450,80	993,33	2523, 33
1813	1450,80	853,33	2383,33
1814	1450,80	853, 33	2383,33
Итого	5870 ,32	3631, 65	9001,65

Джерело: ДАЖО. – Ф. 1148. – Оп. 1. – Спр. 1 – Арк. 24.

Складено на основі: *Куцмані Б.* Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому ХІХ столітті// Перекл. З німецької Воломир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2019. - С. 86

Таблиця 4 Населення Бердичева

	Чоловіки	Жінки
Купців 1 гільдії	11	16
Купців 2 гільдії	12	24
Купців 3 гільдії	2,294	2,333
Міщан	15,601	17,923
Граждан	440	522
Поміщицьких селян	169	228
Різних інших	21	22
Однодвірців	173	206
Дворових людей	19	16
Іноземців	25	7
Відставних солдат	91	29
Солдатських дружин		12
Відпускних чинів	нижчих 28	10
Кантоністів	58	

Джерело: *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / изд. Иваном Фундуклеем. - Санкт-Петербург : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. — С. 432

Таблиця 5. Спеціалізація торгівельної діяльності жителів Бердичева

Форма торгівлі	Кількість	%
1 Банкіри і капіталісти	118	0.4
2. Оренда	124	0.4
3. Шинки і трактири	1.202	6.2
4. Торгівля текстильними виробами	1.032	3.6
5. Галантерея	238	0.8
6. Готовий одяг	302	1.0
7 Колоніальними товарами	314	1.1
8. Деревом	258	0.9
9. Металевими виробами	180	0.6
10. Воском і медом	160	0.5
11. Олія	108	0.3
12. Шкура і хутра	204	0.7
13. Риба	135	0.4
14. Інші товари	158	0.5
15. Комісіонери	186	0.6
16. Фактори	880	3.1
17. Ліверанти	128	0.4
Разом	6.330	21.5

Джерело: *Schipper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa: Nakładem Centrali Związku kupców w Warszawie, 1937. – S. 424.*

Таблиця 6. Професійна зайнятість бердичівських євреїв

Професійна зайнятість бердичівських євреїв	Кількіст ь	%
1. Банкіри, капіталісти і фабриканти	184	0,6
2. Торгівля, посередництво, оренда і шинкарство	6,212	21,6
3. Перевезення	595	2,1
4. Виробництво	6,044	21,2
5. Ремесло і невелике виробництво	8670	30,2
6. Челядь, домашня служба і фабричні виробники	2730	9,8
7. Без зайнятості	4,202	14,6
Разом	28.637	100.0

Джерело: *Schipper I. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa: Nakładem Centrali Związku kupców w Warszawie, 1937. – S. 423.*

Ремісники і різного роду працівники	Заможні			Середнього достатку			Бідні		
	ч. с	Осіб		ч.с.	Осіб		ч.с.	Осіб	
		чол	жін		чол	жін		чол	Жін
Золота і срібла	5	8	9	19	49	46	29	76	71
Майстри				14	41	49	20	66	65
Портні	6	11	14	102	379	335	145	418	423
Сапожник	2	3	3	89	252	223	73	215	214
Чоботяр		.		12	36	42	26	69	68
Різник				4	12	16	5	14	18
Годинникови й майстр		•		21	68	61	14	37	39
Зброяр		.		•	.	•	5	9	12
Стальних виробів		.		•	•	•	2	5	4
Столяр		.		14	32	19	45	120	125
Фортепіанци к		.		1	2	3	3	10	11
Токар	1	1	1	2	5	4	8	30	24
Коваль				8	23	27	13	38	28
Слюсар				4	11	13	10	40	26
Візник		.		4	13	9	20	49	42
Канатщик				3	6	8	18	46	41
Кушнір				13	35	39	9	27	26
Капелюшник				12	36	34	26	67	64
Картузчик				45	80	84	13	46	49
Фарбульник				3	9	11	16	49	47
Бляхар	2	3	4	7	23	21	15	37	38
Бондар				2	1	5	7	24	26
Дроворуб				.	.	.	47	111	98
Тесля				3	14	15	21	78	71
Маляр				2	5	4	15	65	54
Скляр				1	1	3	26	74	79
Перукар	4	12	9	13	39	34	6	18	19
Мясник				43	127	137	26	66	169
Пекар				8	28	25	32	106	04

<i>Торгуючі купці</i>	Заможні			Середнього достатку			Бідного		
	ч.с.	Осіб		ч.с.	Осіб		ч.с.	Осіб	
		чол	жін		чол	жін		чол	Жін
Шпанскою вовною	2	7	5
Вовняними товарами	2	6	7	12	36	38	9	33	34
Шовковими	6	17	15	26	63	65	36	85	89
Бумажними	10	27	23	26	58	61	29	66	68
Тканинами	1	2	3		12	13	2	6	5
Металевими виробами	4	10	11	17	51	58	9	26	24
Галантерейними речима	10	29	31		44	47	17	42	45
Бакалейними товарами	18	54	57	18	47	48	18	53	55
Шкіряними виробами	5	16	22	9	27	27	5	16	15
Сукном	5	24	22	4	20	14	3	18	14
Хлопковою бумагою	2	5	6	4	16	14	6	24	23
Медом	3	8	9	5	15	17	6	25	26
Воском	2	6	5	3	9	11	4	.	12
Милом	1		2	.	5	6	1	3	4
Мукою	6	16	15		16	14	.	.	.
Соленою рибою	14	11	9	7	25	23	8	34	33
Сілью	2	7	7	6	21	24	7	24	25
Банкіри	8	47	49
<i>Фабриканти</i>									
Ткацтво	1	1	1
Тютюнових	1	3	2	9	31	28	.	.	.
Майстрів і робітників на них:									
Християн							4	3	3
Євреїв	8	34	36
<i>Дрібні фабрики</i>									
Виробництво мила							3	9	11
свічок		.	.				1	3	0
воску			.				1	4	3
масла		.	.				2	6	8
пива				.			1	2	3
макарон		.	.	1	3	2		.	.

Джерело: *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии / изд. Иваном Фундуклеем. - Санкт-Петербург : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. — С. 426-427